

Francisco de Goya - Linda maestra

Cor Hendriks

De vliegende heks

1. Zalf en vliegstaff (intro)

‘De jeugd wil eruit,’ zei besje
en zij reed op een’ bezemstok.¹

In de volksvoorstelling wordt de heks altijd geassocieerd met de bezemsteel (heksenbezem). Goya (1799) heeft bij zijn tekening van twee heksen, die op een bezem door de lucht vliegen, de tekst opgenomen: ‘De bezem is misschien het meest essentiële gereedschap voor een heks. Want behalve nuttig voor het vegen, kan het, volgens menig verhaal, veranderd worden in een muilezel, die zo snel rent dat zelfs de duivel hem niet bij kan houden.’² Volgens Summers is dit geloof vrijwel universeel, ‘of all times and climes’. De ‘broomstick’ is nauw verbonden met de toverstok (magic wand or staff). Het hout, waarvan deze was gemaakt, was vaak van de hazelaar, ‘witch-hazel’, hoewel in de dagen van De Lancre de tovenaars van Zuid-Frankrijk de voorkeur gaven aan *Souhandourra* oftewel *Cornus sanguinea* ‘dog-wood’, ook ‘dogberrie’ geheten, bij ons de roodtwijgige Kornoelje, die in Silezië *Teufelsbeeren*, in Beieren *Teufelsmatten*, in Zwaben *Teufelsmättern* wordt genoemd en mogelijk bedoeld is met de *Duivelswis* in Waas (België). In Engeland komt ook de naam *Devil’s Berries* voor.³ Ook Teirlinck houdt zich bezig met ‘Planten die Heksen ten Sabbat voeren’: De heksen zetten zich schrijlings op ‘eene bessemstok’ en hollen dan door de lucht naar de Sabbat (of vergaderplaats). Deze ‘bessem’ is van Berkenrijs, Vlasdotter, gewone Brem of van es. Soms is het een kachelvork (Du: *Ofengabel*) die hen er heenvoert. Soms is het ook een gewone stok met een speciale zalf overstreken. Ofwel het zijn de zogenaamde *Heksenbessems*, die zich als parasieten op bepaalde bomen (zilverpar, pijn, haagbeuk, berk, (dwerg)kersenboom, pruimelaar) ontwikkelen. Volgens het volksgeloof zijn die door rustende ‘Tooveressen’ op de boom nagelaten of er geschapen. Het zijn

¹ Harrebomée 1980, I, 54^a, met varianten: ‘en ze reed op het hek’, ook *wel*: en zij sprong over een strootje.

² Robbins 1965, 76 (met afbeelding).

³ Summers 1992, 121; Webster, 277; Teirlinck 1924, 60; volgens Joos is het een *Cornus sibirica*; ID., 104. De gegaffelde hazelaarstok wordt ‘wigchelroede’ genoemd door Teenstra (1844, 120): de heksen snijden hem tussen 11 en 12 in de St. Jansnacht en vernielen ermee de gewassen op het veld, vooral het koren, nog voor het rijp is, tegen de grond slaand (Laan 1981, 59). Gennep 1948, 99: ‘La baguette est un rameau fourchu qui figure un V et de bois vert tel que noisetier, épine blanche, prunier sauvage, ormeau, érable et au besoin hêtre (beuk), aune ou pommier. On retrouve la main droite dans la paume de laquelle on serre légèrement l’extrémité de la branche; on tient l’autre extrémité avec la main gauche, le V renversé doit être horizontal. Passe-t-il au dessus d’un lieu qui recèle l’objet désiré, la baguette doit d’elle-même tourner et s’incliner...’ (naar Ladoucette 1848, 193: Il ajoute que jadis Ribeyret manquant d’eau, ‘ses habitants séduit par des sorciers d’eau ou de sources, qui emploient la baguette divinatoire en bois d’érable, ont fait de folles dépenses pour fouiller au sein de leur montagne.)

echter opeengehoopte bessemvormige twijgjes, teweeggebracht door zwamsorten die in het hout leven.⁴ Waar de alp op haar vaart rust op de bomen of als gevolg van haar drukken ontstaat het *Alpnest*, *Mahrennest*, de *Drudenbusch*, *Drudenpflätsche*, *Marentakken*, een ziekelijke verwarring van de twijgen, de *Mistel*. Wie door dauw- of regendruppels uit zo'n alpnest wordt getroffen, wordt 's nachts door de alp gedrukt.⁵

Naar de befaamde Blocksberg varen de heksen op Boksdoorn (*Lycium barbarum* L.) en deze plant wordt waarschijnlijk bedoeld met de *Heksenbessem*, waarover De Beer en Laurillard in hun woordenboek schrijven: 'Op den Brocken noemt men een laag, menigvuldig daar voorkomend stekelig struikgewas ook Heksenbezem, buiten alle verband met eenigen Boom; dit verklaart zich uit de legende der Heksenfeesten op den Blocksberg'.⁶ Ook de maretak (*Viscum album*) wordt in Zwitserland *Hexenbesen* genoemd en nabij Valenciennes in Frankrijk *Ramon d'sorciële*, 'balai de sorcière', in Longueville (dép. Nord) *Buchon d'Sorcière* 'Heksenstok'. Maar Prahm geeft een andere uitleg aan de *Heksenbesen* (maretak): deze is antimagisch: met zo'n bezem kan men heksen wegvegen of verjagen.⁷

Geheel afzonderlijk hiervan behandelt Teirlinck de toverstok, door hem naar algemeen gebruik *Tooverroede* genaamd, ook wel *Wichelroede*, *Raadroede*, Duits *Wünschelrute*, *Wünschelgerte*, *Zeigrute*, in Zwitserland nog *Brunnenschmeckerin*, d.w.z. verlekkerd op bronnen, in het Frans *Baguette magique*, Engels *Divining-rod*, *Wand*, *Divining-wand*, Latijn *Virga* of *Virgula divinatoria*. In een oude Duitse glosse is reeds *Wunschiligarta*, MHD *Wunschelruote*, *Wünschelgerte* (= *Wünschelrûs*) te vinden.⁸ Lexer merkt bij het woord *Wunsch* op: vermogen iets buitengewoons te scheppen, gepersonifieerd schepper en verlener van alle volkomenheid, alle zegen en al het gezonde; krachtens dit vermogen uitgesproken begeren, wens; summum van het mooiste, beste, volkomenste: ideaal; middel om iets buitengewoons te scheppen: toverstaf, 'wünschelrute'; gelukwens, zegen.⁹ We zien dit in de door Teirlinck geciteerde regels uit het 'Nevelingenlied': '*der wunsch der lac darunter, von golde ein ruetelein*', oftewel 'de *wunsch*, die lag daaronder, een gouden roedelijn' en daarover wordt gezegd:

⁴ Ranke (1910, 169) maakt melding van *graue Baumbart*, waarvan de *Holz- und Moosleute* (naast groene mos) hun kleren maken, die ze op kunstzinnige wijze van de twijgen van oude dennen 'herunterzuspinnen' kunnen. Deze *Baumbart* is ook het wonderlijke, nooit eindigende garen, waarmee ze strikken, en dat ze in menig sage schenken aan hun weldoeners (zie ID., 170: Das Wunderknäuel). Volgens Ter Laan (1949, 142) is *heksebezem* een berkentak met een dichte vergroeiing van kleine takjes, volgens sommigen in een boom geslingerd, nadat de heks op die bezem door de lucht gereden had; volgens anderen, in de boom gegroeid, zodat de heks er gebruik van maken kan. In werkelijkheid [is het] een wirwar van vergroeide takken, gevolg van een zwam.

⁵ Ranke, in: *HDA* I, 294 naar Wolf, *NS*, 689; Meyer, *Germ. Myth.*, 121; Wolf, *Beiträge*, 2, 271; *Urquell* 3, 219; Müller, *Siebenbürg*, 142; Kuhn & Schwarz, 419 n^o192; *ZfV* 19, 403.

⁶ Teirlinck 1930, 16, 19f.

⁷ Teirlinck 1930, 20 naar Prahm, *Pflanzennamen*, 1908 (?), 137.

⁸ Teirlinck 1930, 161; vgl. Lexer 1986, 328, die bij *Wunschelruote* ook 'penis' geeft, zoals roede = penis.

⁹ Lexer 1986, 328: vermögen etw. aussergewöhnliches zu schaffen, personif. schöpfer und verleiherr aller vollkommenheit, alles segens und heiles; kraft dieses vermögens ausgesprochenes begehren, wünsch; inbegriff des schönsten, besten, vollkommensten: ideal (*zu wunsche* vollkommen); mittel etw. aussergewöhnliches zu schaffen: zauberstab, wünschelrute; glückwunsch, segen.

‘wie dat bezit, die kan meester zijn
op de wijde wereld over ieder man.’¹⁰

Er zijn uiteraard allerlei beroemde toverstokken, zoals die van Mozes en Aaron en die van de tegenover hen staande Egyptische tovenaars, die eveneens tot slangen werden. In Babylon gebruikten de Magiërs toverstokken, Mercurius had zijn *Caduceus*, Grieks *Kerukeion* en Bacchus zijn *Thyrus*. Circe had een toverroede, waarmee ze de koningszoon Picus in een specht veranderde door hem terwijl hij lag te slapen driemaal ermee te strelen, ondertussen een toververs driemaal uitsprekend. De naar hem zoekende gezellen besprenkelde ze met een giftig sap van haar kruiden en veranderde ze door het bestrijken van hun aangezicht met haar roede in wondere dieren.¹¹ In de oudere *Odysseia* van Homerus mengt Circe kaas, gerstemeel, honing, Pramnische wijn en een giftige substantie (*pharmaka*) en geeft dit mengsel te eten aan de makkers van Odysseus. Dan slaat ze hen met haar toverstok en ze veranderen in varkens, zij het met menselijke intelligentie. Om de varkens weer in mensen te veranderen gebruikt Circe een toverzalf.¹²

De toverroede was gewoonlijk, aldus Teirlinck, een hazeltwijg, vanwaar de naam hazelroede voor de toverstok. Uiteraard is niet iedere hazelstok geschikt en hoewel de meningen hierover verschillen, is een veel voorkomende mening, dat de stok geplukt moet worden in de St. Jansnacht, om middernacht, of op St. Jansdag. Ook andere ‘heilige’ nachten worden genoemd als Kerstnacht, Vastenavond, Goede Vrijdagnacht, of heilige dagen als Driekoningen, Paaszondag, Pinksterzondag. Het moet onmiddellijk voor zonsopgang gebeuren of tijdens het opkomen, of de maan moet erbij schijnen, vol of nieuw. Ondertussen moet een spreuk worden gemompeld als:

*‘Ich schneide dich, liebe Ruthen,
Dass du mir musst sagen,
Was ich dich wil fragen,
Und dich so lang nit rühren,
Bis du die Wahrheit thust spüren.’*

Een andere spreuk is duidelijk Katholiek getint:

*‘Ich beschwöre dich, Sommerlatte,
Aus des Waldes grüne Matte,
Dass du mich weisest, so recht und wahr,
Als Maria eine reine Jungfrau war,
Wo Gold und Silber liegt blank und klar.’*

Het gaat dus om een schataanwijzende stok. In sommige streken laat men de stok dopen door hem tussen de windsels van een dopeling te stoppen, liefst op de eerste Paasdag en de stok krijgt de naam van de baby. In Tirol doopt men ze zelfs op de naam van de Driekoningen.¹³ Het gebruiken van

¹⁰ Teirlinck 1930, 162:

*der daz het erkunnet, der möhte meister zin
wol in al der werlte, über islichen man.*

(v. 1064 met vertaling naar Simrock, *Nib.*, 204.

¹¹ Teirlinck 1930, 168 naar Ovidius, *Met.* 14:5; Virgil, *Aeneis*, 7:189ff.

¹² Scobie 1983, 168 naar *Od.* 10:133-454, m.n. 233-240 en 392.

¹³ Teirlinck 1930, 179-181; spreuken naar Perger, 252f naar Leoprechting, 98; *Buch der Welt*, 1841, 241.

een wichelroede heet in het Waals *jeter la baguette* en om dat te kunnen moet men met de *hamelette* (helm) geboren zijn of een Kermis- of Zondagskind zijn.¹⁴

Murray is van mening: 'The original broom, whether for domestic or magical purposes, was a stalk of the broom-plant [brem] with a tuft of leaves at the end.' Ze spreekt over een 'broomstick marriage' dat wel eens plaats had in tijden dat huwelijkswetten niet erg strikt waren, maar door Christenen, die het bedreven, niet altijd als legaal werd beschouwd, maar legt niet uit wat dat betekent. Het springen over een bezem maakte onderdeel uit van Zigeuner huwelijksriten. En er is een nog steeds in sommige streken van Engeland gebruikt gezegde:

*'If you sweep the house with blossomed broom in May,
you sweep the head of the house away.'*¹⁵

Ze geeft de beschrijving van de Prize Besom van Shaftesbury, die voorkomt in een overeenkomst uit 1662 tussen de Burgemeester en Corporation van Shaftesbury en Sir Edward Nicholas, waarin de burgers van de stad vragen de processie in Mei niet te laten plaats hebben op een zondag. *'The said Mayor, accompanied with some of the Burgesses and other Inhabitants of the said Town and Borough, have used to walk out into a place called Enmore-Green, where is a Pool of Water, and divers Springs and Wells; and in that Place, to walk or dance Hand in Hand round the same Green in a long Dance, there being a Musician or Tabor and Pipe, and also a Staffe or Besome adorned with Feathers, Pieces of Gold, Rings and other Jewells, called a Prize Besom.'*¹⁶

Verspreid is het geloof in de antimagische werking van de bezem. Zo verzamelde H. Colley March in 1897 in Dorset het verhaal over een vrouw, die overtuigd was in de macht van een heks te zijn, aangezien ze niet meer haar normale dingen kon doen. Haar zeep wilde niet schuimen bij de was. Ze kreeg het advies 'to nail up a horse-shoe' (een hoefijzer aan de muur te spijkeren, waarvoor speciale spijkers waren) en om een bezem dwars over de drempel (across the threshold) te leggen, want als de ware heks kwam, kon ze er niet overheen en moet vragen hem weg te halen en was daardoor ontdekt.¹⁷

Ook in Slavische landen was men ervan overtuigd dat het leggen van een bezem dwars over de drempel heksen verhinderd een huis te betreden, terwijl twee bezems gelegd in kruisvorm (X) op een weg hun doorgang blokkeert.¹⁸

Henßen noteerde dit geloof in de dwars over de drempel gelegde bezem in het Jülicher Land, terwijl Sinninghe als Sage n^o642 noteert: Heks kan niet over een ronde stok heenlopen, maar moet die eerst uit de weg ruimen.¹⁹

Sloet vermeldt het gebruik van de bezem in een volksritueel uit Hessen: Op St. Mathias (24 februari) rijden trouwlustige meisjes op een bezemsteel (naar ik aanneem als stokpaardje) naar het kippenhok en kloppen er driemaal tegen. Laat een haan zich horen, dan zijn ze het volgende jaar de bruid; is het

¹⁴ Teirlinck 1930, 182.

¹⁵ Murray 1962, 66f.

¹⁶ Murray 1962, 67. In de dans (ID., 79f uit 1803) speelt deze *Besom* geen rol. De functie is dus niet duidelijk. Zie <https://traditionalcustomsandceremonies.wordpress.com/2016/05/31/custom-demised-the-byzant-ceremony-shaftesbury-dorset/>.

¹⁷ H. Colley March, 'Dorset Folklore collected in 1897', in: *Folklore* 10 (1899) 480 n^o10 by Jonathan Hardy.

¹⁸ Lea, 1545 naar Krauss 1908, 70.

¹⁹ Henßen 1955, 88 n^o116: 'Mittel, um Hexen zu erkennen'; Sinninghe 1943.

een hen, dan heeft ze pech. Zonder het bezemrijden komt het ritueel ook voor in Thüringen, Silezië en het Voigtland op Kerst- en Nieuwjaarsdag, waarbij een rijmpje wordt gezegd in de trant van:
'Gockert der Hahn so krieg ich ein Mann
Gockert die Henne so krieg ich noch kein.'²⁰

Merkwaardig is de mededeling van Teenstra, dat zekere toverheks in het dorpje De Bilt nabij Utrecht berucht was, 'die in de vijfde eeuw op eenen bezemstok door de lucht, in een ogenblik naar Wijk te Duurstede vloog', wat hij koppelt aan het 'misschien ook meermalen' bezoeken van de feesten op de Bloksberg, hetgeen in de 15^e eeuw past.²¹

Het was Kieckhefer al opgevallen, dat (in het kader van de discussie over hallucinogenen in de heksenalf) 'according to both court records and demonological literature, at least from the period 1300-1500, the witches' supposed ointment was usually applied not to their bodies but to the sticks or other implements on which they rode (the amount that would rub into their bodies would thus be minimal).' En hij geeft een overzicht van processen waarin de zalf werd gesmeerd op stokken of andere voorwerpen: 1428, Valais; ±1450, Luzerne; ±1450, Savoy of omgeving; ±1460, Lyonnais; 1475, Bressuive; 1477, Villars-Chabod; 1477, 1482, 1498, diocees Lausanne. De toepassing van de zalf in het proces van 1492-4 in de landen van de graaf van Virneburg en aartsbisschop van Trier, is niet gespecificeerd. Een heks, veroordeeld in 1461 in het diocees Lausanne wordt verondersteld de zalf direct op haar lichaam te hebben gesmeerd. Eveneens geeft Alfonso van Tostado de indruk dat het aldus werd toegepast.²²

Het eerste mij bekende voorbeeld van een stok om mee naar de sabbat te vliegen is te vinden in een exempel van Stephan (Étienne) van Bourbon († ca.1261), waarin een man uit het bisdom Genève, die zegt er 's nachts op uit te gaan met de *bonae res* (goede dingen), een sceptische pastoor overhaalt mee te gaan. Na in zijn eerste slaap gewekt te zijn treft de pastoor voor zijn deur een balk aan, die hem meteen naar een ruime kelder brengt, waar hij een groot aantal vrouwen bij het licht van toortsen en kaarsen aan een tafel psalmen [!] ziet zitten zingen. Hij hoort luid roepen: 'Vooruit, laten we gaan zitten en eten!' en hij gaat erbij zitten. Gedachteloos slaat hij een kruis en meteen is alles weg en zit hij naakt in een Lombardische wijnkelder op een wijnvat en weet nog net te ontkomen, voordat men hem arresteert om hem als dief op te hangen.²³

²⁰ Sloet 1887, 254.

²¹ Teenstra 1846, 96 naar *Aardbol [Nederland]*, 245; hij herhaalt de zin in 1858, 30, waar hij voortgaat met: 'Den XI May 1539 werdt te Utrecht eene toveresse verbrand en haar goederen geconfisceert.' (Matth. *De Jure Gladii* 35, 583). Het betreft een drukfout, moet zijn vijftiende eeuw.

²² Kieckhefer 1976, 162 nt. 53; het laatste naar Hansen 1901, 109-112. Zijn slotopmerking luidt: 'Perhaps the best evidence for bodily application of a hallucinogenic ointment is the second-hand story in Nider, *Formicarius* II, c. 41, and even there the relevant words read merely *applicatisque verbis maleficis et unguento* (zie infra).

²³ J.-C. Schmitt, *Bijgeloof in de Middeleeuwen*, Nijmegen 1995, 144f. Dit verhaal heeft grote furore gemaakt in de heksenliteratuur en in de sagen van de 19^e en begin 20^e eeuw, zie Agricola, 92 n^o122 III en 106f n° 148 (met literatuur).

Een van de eerste afbeeldingen van heksen die op bezems vlogen dateert van 1451, in een handschrift van Martin Le Franc, 'Le champion des dames', waar ze als 'Vaudoise' worden aangeduid. (foto Historiek)

Eveneens literair en een vroege verwijzing naar het naar de sabbat gaan op een dier is te vinden in de bekende *Decamerone* van Giovanni Boccaccio (1313-1375) in het 52^e verhaal (8^e dag, 9^e verhaal). Twee oplichters, Bruno en Buffelmacco, maken gebruik van de lichtgelovigheid van de niet al te snuggere dokter, d.w.z. 'piskijker' Simone om hem in het ootje te nemen met een 'sabbat'-geschiedenis, zich uitgevend voor leden van een door de magiër Michele Scotte gestichte broederschap. Op hun bijeenkomsten [sabbatten!] in een zaal, behangen met de fraaiste wandtapijten, zitten ze aan een rijk voorziene dis, worden door een schare edele en schone dienaren en dienaressen bediend, eten van gouden borden de heerlijkste gerechten en drinken uit gouden bekertjes de geurigste wijnen. Onbeschrijflijk zoete muziek klinkt op uit vele instrumenten of welluidend gezang uit zuivere jongenskelen en in het licht van ontelbare kaarsen zijn allen gekleed als keizers in de kostbaarste gewaden en schitterende sieraden. En de grootste vreugde ontlenen ze aan de aanwezigheid van de schoonste vrouwen, die uit de hele wereld naar hen toe worden gebracht, zodra ze die maar verlangen. Alle vorsten ter wereld zijn er aan te treffen en na het drinken en klinken en smullen en een dansje of wat trekt ieder zich terug met zijn dame in een prachtig vertrek om er te 'naaien'. Uiteraard wil de dokter dit ook meemaken en Buffelmacco zal hem laten kennismaken met de gravin van Latrina. Hij moet zich daartoe op een graf zetten voor de Santa Maria Novella in zijn fraaiste gewaden. Daar zal hij worden afgehaald door een zwart gehoornd dier, maar hij mag onderweg niet aan God en de heiligen denken, want dan wordt hij afgeworpen en zal ergens terecht komen waar het geweldig stinkt. Uiteraard wordt hij afgeworpen door de vermomde Buffelmacco en bezoekt aldus de gravin van Latrina, d.w.z. valt in een latrineput. Het brutale tweetal overbluft hem door langs te komen met opgeschilderde zweepstriemen, geslagen als ze zijn door hun broeders van de genootschap, omdat hij toch aan God en de heiligen gedacht heeft, waarop Simone hen om vergeving vraagt.²⁴

Het laten verdwijnen van de sabbat is te vinden in het rapport van de inquisiteur Nicholas Jaquier, die in 1458 schreef over de Vaudois. Deze heksen sparen zich geen moeite om bekeerlingen te werven door hen plezier op de sabbat te beloven. Als ze een nieuw lid brengen wordt deze geïnstrueerd niet de naam God te gebruiken, behalve om hem af te zweren, en niet het teken van het kruis te maken. Soms gebeurde het dat een nieuwkomer dit doet uit gewoonte, waarop meteen de demonen verdwijnen en de vergadering wordt opgebroken.²⁵

In de 14^e-eeuwse Oud-Zweedse *Siælinna thrøst* ('Zielentrost', vertaald uit het Duits) probeert een priester, die 'de zwarte kunsten beoefende [en] hekserij en magie gebruikte', een jongeman ertoe te brengen zich aan de duivel te wijden in ruil voor rijkdommen. Maar wanneer hij op zijn knieën zit voor deze 'koning', gezeten op een troon van goud, en te horen krijgt, dat hij de Heilige Drieëenheid moet verlaten en afzweren, beveelt hij zich daarentegen aan de Vader, Zoon en Heilige Geest aan,

²⁴ Lea, 176; Boccaccio, *Decamerone*. Zie Henningsen, in: *AEH* 37 (1991/92) 298: Although elaborated with sceptical laughter ... it tells of a secret society of 25 men meeting twice a month in whatever place a pair of them should decide, but apparently always in luxurious palaces. Here they are served delicious meals and entertained by beautiful women who sing, dance and make love with them. The transport to the meeting is effectuated on a black, horned animal and while traveling the rider is not allowed to think of God or the saints, otherwise he will be thrown to the ground. The activity of these happy night goers is correctly referred to by Boccaccio with its popular term: '*Andiamo in corso* (we go [in] the course)', explain the two tricksters to the physician Maestro Simone to whom they are revealing all details of the society in spite of having taken an oath of secrecy. Dit laatste is uiteraard gebruikelijk tijdens een inwijding, zoals Dr. Simone ondergaat.

²⁵ Lea, 277, naar c. 7, pp. 37f.

'en meteen zonken de koning en zijn kasteel en heel zijn gezelschap neer in Hels afgrond, en de priester eveneens. Zo gaan allen die hekserij en duivelse zaken bedrijven.'²⁶

Het eerste proces, waarin we de stok tegenkomen, is dat van Lady Alice Kyteler in 1324 (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-hostie-in-de-pad-3-toverdrank/>). De lady had een staf, 'on which she ambled and galloped through thick and thin, when and in what manner she listed, after having greased it with the ointment which was found in her possession.' Murray concludeert: 'The ambling through thick and thin shows that the riding was on the ground, not in the air.'²⁷

De Luzerner kroniekschrijver Johann Fründ schrijft over de heksenvervolging in Wallis in 1428: *Und waß sy mit der kunst volbrächten, daß sy damite sy die stul salbeten und dann daruff dar ritten usser eim dorff in das ander und uss einem schloss in das ander, und kamen dan zosamen in der lüten kellre, da der beste win inne was, da lebten sy dann wol und furen aber dann dar sy wolten.*²⁸ Op de afbeelding van 'Der wolfsritt' bij Hans Vintler, *Buch der Tugend* (Augsburg 1486, Fol. 163v) zien we een man op een voetenbankje meerijden met de drie op dieren door de lucht rijdende 'heksen', mannen ook, op een bok, een zwijn en een 'kat' (geen wolf dus).

Anonieme houtsnede uit Hans Vintler, *Buch der Tugend*

In 1438 luidde het inquisitieoordeel tegen Pierre Vallin (in de Dauphiné), dat hij zich met de demon Belzebut, zijn meester en handlanger, naar de *factium* oftewel de *synagogam* was geweest, rijdend op een *baculum* (stok, staf), bestuurd door genoemde duivel, etc. En dit wordt bevestigd door het gerechtelijk oordeel uit het archief te Grenoble: naar de *factum de nocte* rijdend op een *baculo*, bestuurd door genoemde duivel (Belzebut).²⁹ Uit het oordeel van de opperrechter te Briançon (vóór

²⁶ Mitchell 2011, 115.

²⁷ Murray 1962, 65. Vgl. het d-rijmpje:

De dikke Dirk

deed den dunnen duvel dansen;

door dik, door dun,

door distels, door dorens

deed de dikke Dirk

den dunnen duvel dansen (Laan 1949, 63).

²⁸ Hansen 1901, 534; 535: *Es waren ouch ettliche under inen, die furen nachtes in die schulen (= synagoga) an heimlich stett zesamen* (alwaar de boze geest komt preken); 536: *Auch wie der bös geist sy nachtes umbe trug von einem berg uff den andern, und wie er sy lert salben machen*. Kieckhefer 1976, 21: the witches are supposed to have flown to orgies or elsewhere on chairs that they anointed with an unguent.

²⁹ Hansen 1901, 460, 462 naar Chevalier, *Mémoire historique sur les hérésies en Dauphiné*, Valence 1890, 135: *diversis vicibus cum dicto demone Belzebut, magistro tuo et comictiva tua, ad 'factium' sive ad synagogam*

1447) over een vrouw te Queyras blijkt het systematische karakter van deze vervolging der *secta factureriorum* (= faiturier, fatturiero), wier leden de duivel eer brachten, hem offerden, het kruis schonden, naar de sabbat (*in cursu seu 'al fach'* [= le fait] vlogen (*super quibusdam virgis* [virga: stok] *materialibus devecti* [vervoeren]), met de duivel en onderling ontucht bedreven, etc.³⁰

Els von Mersburg (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>) bekende in Luzern in 1450 (punt 21): *Item, als die andern ir stecken salbeten und rittent, wolt sy iren stecken ouch riten, da wolt er nit gan.*³¹ In 1453 bekende Guillaume Edelin, prior van Saint-Germain-en-Laye, naar de sabbat te zijn gegaan gezeten op een bezem (*balai*).³²

In München in 1456 verscheen het *Buch aller verbotenen Kunst, (des) Unglaubens und der Zauberei* van Johann von Hartlieb (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-initiatie-in-de-heksenkunst-1-op-de-mesthoop/>), waarin hij stelt, dat de *Unholden* (heksen) voor hun vluchten gebruik maken van de zalf *Unguentem pharelis*, een mengsel van kruiden, vogelbloed en dierenvet. Wanneer ze zin hebben, bestrijken ze banken, zuilen, harken en ovengaffels met die zalf en vliegen daarop weg. Dit alles is zwarte kunst en verboden.³³ Die naam *Unguentem pharelis* bevat een 'clue', want *pharelis* is een verbastering van Pharaïdis, gelijkgesteld met Herodias/Diana. De *Ysengrimus* uit de 12e eeuw, toegeschreven aan Nivard (uit Gent), kent Hérodiade/Herodias onder de naam Pharaïdis, noemt haar de maagd, veroordeeld door een heilige tot een ongerechte straf. Deze maagd brandde om het bed te delen met Johannes de Doper. Haar vader, Herodes, laat daarom de heilige het hoofd afslaan. Zij laat zich het hoofd brengen op een schotel, omhelst het en overgiet het met tranen en wil het kussen. Het hoofd vlucht weg en blaast haar weg en ze wordt door de opening in het dak weggedragen door de wervelwind (*illa per impluuium turbine flatanis abit*), uitgestoten door de heilige. Sindsdien, in de gedaante van een luchtstroom, achtervolgt haar de woede van Johannes de Doper, die haar zeer herinnert aan het verleden, door de verlaten ruimte van de hemel. Dood kwelt hij haar en levend had hij haar niet bemind. Het lot stond haar echter niet toe, dat ze helemaal stierf. *Het derde van de mensheid dient deze gekwelde heerseres die uitrust op de eiken en de notenbomen*

accessisti, in unum baculum ministerio dicti dyaboli equitando, et in ea cum eisdem fuisti in diversis locis (alwaar kinderen eten met gezellen en Belzebut in vrouwengedaante hem *carnaliter cognovisti*); Grenoble-archief: *et dicto suo demoni se associavit eiusdem magistri sui Belzebut demonis inferno ad certas synagogas ad 'factum' de nocte et in diversis locis, ibidemque certos infantes cum sua comictiva comedit et cum uno baculo ministerio dicti dyaboli equitando.*

³⁰ Hansen 1901, 539 naar Chevalier, o.c., 131ff. Het Ital. *fattur* = maken (Lat. *facere*); *fattucchiera* waarzegster.

³¹ Hansen 1901, 555; een typische komische noot!

³² Murray 1962, 65 naar Jean Chartier, *Chronique de Charles VII*, ed. Vallet de Viriville, 1858, vol. III, 45.

³³ Hansen 1901, 131f; Wolf 1994, 123; *unguentem*, van *unguens* 'zalf, vet'; *pharelis*, vgl. Pharaïdis = Ver Hilde (Vrouw Hilde); zie Hansen 1901, 133. In Gent was een Sinte Pharaïde-plaets, waar in 1595 de 'heks' Elizabeth Vlamyncx werd verbrand aan de staak. Deze heilige maagd, Vlaams *Veerle*, uit de 8^e eeuw, werd te Gent, waar haar lichaam rustte, vereerd (Laan 1947, 536). Als ik me niet vergis, heb ik ook een recept gevonden voor het bereiden van de *Unguentem pharelis* bij Braekman (1997, 288 n^o250): Het betreft een recept *Om te reysen haestelic daer men wil*, wat Braekman aan de heksen doet denken, die zich door de lucht naar de sabbatsvergaderingen begaven. Het recept begint met een opsomming van de 7 planeten met bijbehorende planten, waarna het recept begint met de woorden: *Item weet dat ghi alle dese cruden vergaderen sulte inden name van Pharel ende als die mane wassende is*. Dan vervolgt het ..., *so maket u unguent inden maniere van Pharel*, d.w.z. meng het sap van de kruiden met *smeer vander gheijt* (geitenvet) met *bloede vander vledermuus*, *altoes nomende Pharel*. Dan moet deze *unguent* gestopt worden in een *silveren bosse* (bus) en een nacht laten liggen met de woorden: *O waerdighe Pharel, ic offer di dit unguent*. Bij gebruik moet men met een weinig van de zalf het gezicht, de handen en de borst insmeren en zeggen: *othinel Pharel clemosiel Pharel. Andromaniel Pharel*, gevolgd door de plek waarheen men wil. Braekman (289) is een god of geest, die Pharel heet, niet bekend. Het is echter een vernederlandsing van *pharelis*, een verbastering van Pharaïdis.

van het tweede deel van de nacht tot het laatste gezang van de zwarte haan. Tegenwoordig heet ze Pharaïldis; maar voorheen werd ze Hérodiade genoemd.³⁴

Lecouteux wijst erop, dat in Spanje Herodias diezelfde posthume straf krijgt: *de la dansa aérea á que están condenadas las Herodias por la muerte del Bautista* (over de luchtdans waartoe Herodias veroordeeld is vanwege de dood van Johannes de Doper).³⁵ Dat ze gevolgd wordt door een derde der mensheid (v. 91: *pars hominum meste tertia seruit here*), is reeds te vinden bij Ratherius van Verona (†974: Het derde deel van de gehele wereld – *tertia totius mundi pars* – is aan Herodias overgeleverd³⁶) en komt ook voor in het tweede deel van de *Roman de la Rose* van Jean de Meung (±1280): Veel vrouwen menen in hun onbeschaafdheid, dat ze *strigae (estries)* zijn en driemaal per week 's nachts vliegen rond met Dame Habonde, de heerseres over het derde deel der mensheid, en de *Bonnes dames* en dringen met hen in de afgesloten huizen en kelders:

*Mes trop a ci folie orrible,
Et chose qui n'est pas possible.*

Ook dit zijn slechts visioenen en ongefundeerde dromen.³⁷

³⁴ Lecouteux 1999, 15f; Italics van Lecouteux; naar Voigt, *Ysengrimus*, Halle 1884, II, v. 71-94. Boeke 1969, 147: 'Door deze dochter was Herodes beroemd en hij zou er ook gelukkig door zijn geweest, als niet een ongelukkige liefde ook haar had verwond. Want deze maagd verlangde slechts naar liefdesgeluk met de Doper en zij had de belofte gedaan, met geen enkele man te zullen trouwen als deze haar werd ontzegd. Toen de vader de liefde van zijn dochter vernam, werd hij toornig en onthoofdde wreed de onschuldige heilige. Het bedroefde meisje wenste dat het afgehouden hoofd haar zou worden getoond. Een dienaar bracht het haar op een schotel. Zij sloeg haar zachte armen eromheen, overgoot het met tranen en wilde het kussen. Maar het hoofd onttrok zich aan haar die naar kussen snakte en blies zo hard tegen haar aan, dat zij door de werveling van het blazen uit de binnenplaats van het paleis verdween. Sindsdien drijft haar zonder ophouden de briesende toorn van Johannes langs de lege weg van de hemel. Als levende had hij haar niet bemind, als dode liet hij de ongelukkige niet met rust. Maar het lot stond niet toe dat zij geheel en al zou verderven. De eer die men haar bewijst, lenigt haar smart en de eerbied die men voor haar koestert vermindert haar straf. Het derde deel van de mensen dient deze bedroefde gebiedster. Vanaf de tweede helft van de nacht tot aan het eerste kraaien van de zwarte haan zit zij op eiken en hazelaars. Vroeger noemde men haar Herodias, nu Pharaïldis. Haars gelijke als danseres heeft voordien noch nadien bestaan' (met Latijnse tekst van II, v. 73-94 naar Grimm, 235: Boeke, 211 n. 146) In de *Legenda aurea* (c. 29) wordt gezegd: 'Toen Herodias [= de moeder] het hoofd van Johannes in haar handen hield en er met groot plezier mee spotte, blies het haar met een kracht die van God kwam in het gezicht, zodat zij weldra de geest gaf.' Heine dichtte over Herodias:

'Denn sie liebte eins Johannem –
In der Bibel steht es nicht,
Doch im Volk lebt die Sage
Von Herodias' blut'ger Liebe'.
(Boeke 1969, 148).]

³⁵ Lecouteux 1999, 16, verwijzend naar J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, 1965, III, 282.

³⁶ Boeke 1969, 147 naar Grimm, 235.

³⁷ Hansen 1900, 149; Lea, 131; zie Lecouteux 1999, 16: Veel mensen zijn bedrogen door hun zinnen en menen *estries* (*sorcières* = 'heksen') te zijn dwalend met vrouw Habonde; zij zeggen dat over de hele wereld het derde van de kinderen van het volk van deze conditie zijn en driemaal per week daarheen vertrekken waarheen het lot hen neemt, huizen betreden, want noch grendels noch sloten houden hen tegen en ze dringen binnen door de kattenluikjes en spleten: hun ziel verlaat hun lichaam en ze begeleiden de *bonnes dames* naar andere plekken, terwijl hun lichaam thuis op hun bed blijft.]

Herodias, met het hoofd van Johannes de Doper door Elisabetta Sirani

Over de zwarte haan zegt Lecouteux: men verdeelde de nacht in zeven delen, waarvan alleen het holst van de nacht geschikt was voor de magische vlucht; dit is ook het uur van de geestverschijningen (tussen twaalf en één / zijn alle geesten op de been). Het kraaien van de haan, een teken dat de zon opkomt, is voor de heksen en andere nachtspoken het sein tot vertrek. De

eerste aankondiging wordt gedaan door een witte haan, de tweede door een rode; bij het geluid van de zwarte haan moeten alle geesten weg zijn.³⁸

Herodias wordt ook genoemd door Stephanus Lanzkranna uit Landskron, proost te St. Dorothea in Wenen, in zijn *Die Hymelstrass* (Augsburg 1484, 1501, 1510): ‘... oder der tyer begebnung, an gefunden ding an die frawen bercht oder an die frawen holt, an herodiasis, an dyana, die heidenisch goettin oder tewfelin, an die nachtnarenden, an die bilweysz...’³⁹

Hartliebs tijdgenoot Hans Vintler stelt: ‘Viele können salben den Kübel, (so) daß sie fahren oben hinaus. Etliche fahren so behind, daß sie hundert Meilen in einer kleinen Weile zurücklegen’ en ‘Viele fahren mit der Ba(h)r, auf Kälbern und Böcken.’⁴⁰

De schepenen van Metz stuurden in 1456 een brief aan het stadsbestuur van Keulen in antwoord op hun schrijven: ‘... dat de genoemde Ydette diverse malen gegaan is met anderen door de lucht door de kunst van de hellevijand en dat zij drie samen zijn geweest op diverse plekken waar ze meerdere misdaden en delicten hebben gepleegd (...) Ook hebben we de getuigenissen van de twee genoemde vrouwen, dat de genoemde Yvette aan ieder van hen een bus met zalf heeft gegeven om zich te smeren.’⁴¹ In 1457-59 hadden processen plaats te Faido in Val Leventina bij St. Gotthard: Hier wordt

³⁸ Lecouteux 1999, 17. Of deze interpretatie van de drie hanen correct is, valt te bezien. Sloet 1887, 247 vermeldt deze 3 hanen in een spreuk van de Zieneres (*Der Seherin Ausspruch*, strophen 34-35, naar Simrock), die bij de wereldondergang zullen kraaien: een hoogrode in het Vogelwoud, een [witte] met een gouden kam, die de goden roept en de helden wekt, en als derde een zwarte, die onder de aarde in de zalen van Hel roept. Zonder volgorde is de uitspraak in Bohemen, dat iemand spoedig zal sterven als de kraaiende hen (niet haan!) wit is; er zal gestolen worden als zij zwart is, brand ontstaat als zij rood is (Sloet, 249). De ‘rode haan’ is zeer bekend: *Wij zullen den rooden haan uitsteken* (of: *laten kraaijen*): Dat wil zeggen: het kruid in den brand steken. Tuinman heeft een raar verhaal; echter Bilderdijk: ‘Dat men oudtijds by ons door een zeer [al]gemeene spreekwijze, een brand met den naam van rooden haan betekende, is om de puntige opzetting der gloeiende vlammen, bij de punten van den rooden hanenkam geleken.’ (Harrebomée I, 267). Hetgeen spitsvondig maar niet goed is. Van Dale 1984, 1010: *de rode haan laten kraaijen* (of: *op het dak zetten*): een huis, een dorp, enz. in brand steken (ook in het Duits: *jemandem den roten Hahn aufs Dach setzen*; Van Dale 1983, 598). De 3 hanen van Lecouteux zijn te zien in een Oostenrijkse sage van de Teufelsbruckmühle: de molenaar, die met de duivel een weddenschap heeft, heeft 3 hanen. Als hij de eerste port en deze kraait, zegt de Duivel: ‘Witte haan, gaat me niet aan!’ Bij de 2^e: ‘Rode haan – Dode haan!’ En bij de 3^e: ‘Zwarte haan – Nu moet ik gaan!’ En hij gooit de laatste steen op de brug, die instort. (Haiding 1977, 135f n^o106 naar Baumgarten 1864, 109f). De 3 hanen komen ook elders voor (zie Höttges, *Riesensagen*, 287f, waar 2 Nederduitse varianten met spreuken). In een Nieuw-Grieks zwanenmeisjesprookje beëindigen de 3 Nereïden hun dans pas bij het kraaien van de zwarte haan, terwijl ze bij de witte en rode zeggen: ‘Die mag kraaijen!’ (Hahn, n^o83). Van de 3 hanen van de Edda wekt een de reuzen, een de goden en een de lieden van de hel voor de laatste strijd (Haiding, 397 naar Gering, 11). Braekman 1997, 495 wijst op de haan in de leer van Zoroaster: zijn gekraai verjaagt de *devas* of nachtelijke duivels. Het betreft hier een witte haan (Cumont, ‘Le Coq blanc des Mazdéens et les Pythagoriciens’) net als bij Pythagoras, het symbool van het goede, zoals de zwarte haan van het kwade (echter geen woord over de rode). Zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-rode-witte-en-zwarte-haan/>.

³⁹ Waschnitius 1913, 47 naar J. Geffeken, *Bilderkatechismus des 15. Jahrhunderts*, I, 106f naar Lanzkranna, o.c., Sp. 112, Bl. 42b (*gefunden ding* = verzonnen iets). *Bilweisz*: zie *Bilwis* = *beeldwit*, zie [https://nl.wikipedia.org/wiki/Beeldwit_\(mythisch_wezen\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Beeldwit_(mythisch_wezen)).

⁴⁰ Wolf 1994, 123f; in *Blumen der Tugend* (1411), v. 7993ff: *So varen etleich mit der var, auf kelbern und auf pöcken [bokken] / durch stain und durch stöcken*, gevolgd door legende van St. Germanus. (Varen mit der var = vliegen met de vlucht of reizen met de reis.) Zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-meeloper-de-dubbel-1/>.

⁴¹ Hansen 1901, 568: *...que la dicte Ydette est allee et venue par plusieurs fois avec elles neutamment en l’aire par art de l’ennemin d’enfer, et que elles trois ensamble ont esteis en plusieurs lieus, la ou on ait fait et commis plusieurs crimes et delicts tant d’effans comme autrement. Encore nous ont tesmoigniet lesdictes deux*

de sabbat *barlotto* genoemd, heeft doorgaans plaats op 1 maart en in mei en men vaart er heen op de gezalfde stok.⁴²

Molitoris - Hexenflug

In 1459 had een Arras een proces plaats tegen 'Waldensen': Ze reden op gezalfde stokken door de lucht naar de Vauderie, aten daar, huldigden de als bok, hond of aap verschijnende duivel met de

femmes, que la dicte Yvette leur ait ehu donne a chescune d'elles une buste d'oignemens pour elles oindre et aidier en dit cas.

⁴² Hansen 1901, 570 n. 1.

obscene kus en door offers, aanbaden hem en gaven hem hun zielen, vertraptten het kruis, spuugden erop en verhoonden God en Christus, etc., aldus inquisiteur Pierre le Broussart.⁴³

In het ±1470 geschreven *Quaestio de Strigis* van inquisiteur Jordanes de Bergamo staat te lezen, dat het gewone volk gelooft, en de heksen bekennen, dat op bepaalde dagen of nachten zij een staf smeren en erop rijden naar de afgesproken plaats, of zich zalven onder de armen en op andere harige plaatsen en soms bepaalde toverzaken ('charms') onder het haar dragen, *que omnia sunt supersticiones nihil conferentes ad earum delacionem*. Ze worden niet door zalven of stokken gedragen, maar door de macht van de demon. En elders schrijft hij: 'Zoals sommigen geloven dat heksen door de macht van de demon veranderd kunnen worden in katten en lange afstanden vliegen door middel van zalven en stokken en door het gebruik van woorden en tekens regen en hagel produceren, hetgeen allemaal vals is...'⁴⁴

Mathias Widman von Kemnat (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>) beschrijft rond 1475 de *ketzerei und sect, die allergroste, Gazariorum, das ist der unholden* ('heksen'), *und die bei der nacht faren uff besamen, offengabeln, katzen, bocken oder uff andern dingen darzu dienend. Item wen der arme verfurft mensch sich dem deuffel zu lehn holt gegeben, so gibt ime der meister ein buchssen [busje] mit salben, ein stabe, besame oder was darzu gehort. Uff den muss der verfurft in die schule [heksenschool] gehn und lert ine, wie er den stab sol schmeren mit der salbe.*⁴⁵

Rolet Croschet (1481) kreeg van de Duivel een harde zalf ter grootte van een noot, waarmee hij de bezemsteel bestreek, waarop hij naar de sekte voer. Ter bereiding van deze zalf werden de harten van kleine kinderen gebruikt.⁴⁶

De kokkin Kumhin bekende in 1486 te Tiersberg in Zuid-Schwarzwald, dat als ze wilde uitvaren, ze zich op een bezem, die onbesneden was, zette.⁴⁷

In 1477 bekende Antoinette Rose uit Villars-Chabod bij Annecy van de duivel een stok van 18 duim te hebben gekregen en een pot met zalf, waarmee ze de stok insmeerde, tussen haar benen plaatste en zei: 'Ga, in de naam van de duivel, ga!' en meteen werd ze door de lucht gevoerd naar de synagoog (= 'sabbat').⁴⁸ Ook bekende ze, dat ze die stok (*baculum*) en pot met zalf, haar gegeven door genoemde demon haar meester om mee naar de *synagogas* te gaan, bewaarde in haar kist.⁴⁹

⁴³ Soldan-Heppe I, 225 naar de aanklacht.

⁴⁴ Lea, 302; zie ook Hansen 1901, 195ff.

⁴⁵ Hansen 1901, 232f; Wolf 1994, 124; Soldan-Heppe I, 245: 'Nun komme ich auf die allergrößte Ketzerei und Sekte und heißt ein Irrsal und Sect Gazariorum, d.i. des Unholden und die bei der Nacht fahren auf Besen, Ofengabeln, Katzen, Böcken oder anderen dazu dienenden Dingen. Ist die allerverfluchtteste Sekt und gehört viel Feuers ohne Erbarmen zu.'

⁴⁶ Soldan-Heppe I, 242.

⁴⁷ Hansen 1901, 585 (punt 8). 'Onbesneden' wil zeggen: een nieuwe bezem, waarvan de twijgen nog niet los zijn gesneden (zoals vroeger boeken werden verkocht, die je zelf moest opensnijden).

⁴⁸ Lea I, 239; vgl. Hansen 1901, 494ff: *Tradidit sibi insuper unum baculum longitudinis unius pedis cum dimidio cum quadam pixide unguento plena, de quo unguento ungere debebat dictum baculum ad eundum ad sinagogas, quo uncto, ponebat inter femora sua dicendo: "Vade ex parte diaboli, vade!" et immediate deportabatur per aëra veloci motu usque ad locum synagoge*. Daar eten van brood en vlees of brood en kaas en drinken van wijn. Dan verschijnt de 'zwarte eend', die "Mecllet! Mecllet!" zegt, waarop ze *more brutali* het doen.

⁴⁹ Hansen 1901, 497: *Item confitetur, quod eius baculum et pixidem unguenti sibi traditos per dictum demonem eius magistrum pro eundo ad synagogas tenebat seu tenet in archa sua in quodam callato* (= calathus?: korf).

In 1479 in het diocees van Lausanne bekende een vrouw haar kleindochter gewurgd en haar stoffelijk overschot gebruikt te hebben voor het maken van een dodelijk poeder en een zalf, die een bezem of stok doet vliegen door de lucht.⁵⁰

In 1481 hadden te Neuchâtel inquisitieonderzoeken plaats tegen vier mannen van de sekte der *Valdois*, die sinds lang (40 jaar) het nieuwe heksenwezen waren toegedaan, tot de heksensekte behoorden, de sabbat (*la secte, la synagogue*) bezochten, kinderlijken opvraten, bestialiteit bedreven, op de gezalfde stok of een duivel in diergedaante naar de sabbat vlogen, allerhande maleficiën verrichtten, onweer maakten, enz.⁵¹

In de *Malleus Maleficarum* uit 1486 wordt het volgende gezegd over de wijze van vervoer van de heksen: 'Ze nemen de zalf, die ze, zoals gezegd, maken op aanwijzing van de Duivel van de ledematen van kinderen, vooral die, die ze gedood hebben vóór de doop, en smeren die op een stoel of een bezemsteel; waarop ze meteen de lucht in worden gedragen, zowel overdag als 's nachts en zowel zichtbaar als indien ze wensen onzichtbaar.'⁵²

(Een Carthuizer monnik van Vallis Dei legt de Vaudois van zijn tijd, 1489, uit door te zeggen dat toen ze waren buitengesloten door de Kerk veel van de leerlingen van Waldo zich tot de Duivel wendden en een pact met hem aangingen, tovenaars en *scobaces* (bezemrijders), zoals het volk hen noemt, wordend.⁵³)

Jehanneta Relescee uit Estieve bekende in 1492 in Freiburg in Zwitserland, dat ze vaak is gegaan naar de *sette* en van hun meester Sathanas stokken kregen waarop ze naar die *sette* gingen.⁵⁴

In een van de preken van Geiler von Kaisersberg in zijn *Emeis* (Strassburg 1508) staat te lezen: *Daher kummet es, wan ein hex uff ein gabel sitzt und salbet die selbig und spricht die wort, die sie sprechen sol, so fert sie dan dahin, wa sie numen [Kuhn, 375: nummen] wil. Daz hat die gabel nit von ir selber, die salb thuot auch nit; sunst, wann sie ein gütterlin salbete, dasselb für auch davon; darumb so thuer es der teuffel, der fürt sie uff der gablen hinweg, wan er sein sacrament und sein zeichen sicht von der hexin.'*⁵⁵

⁵⁰ Kieckhefer 1976, 78.

⁵¹ Hansen 1901, 499f: inquisitieverhandelingen van p. Franz Grenet Ord. Praed., plaatsvervanger van de Generaal-inquisiteur in de diocesen Geneve, Lausanne en Sion, Thomas Gogati Ord. Praed.

⁵² Roeck 1981, 143 naar H. Kramer & J. Sprenger, *Malleus Maleficarum* (ed. Summers 1971), 107.

⁵³ Lea, 204. Edeline wordt hiertoe gerekend. – *Hic insuper ad id perfidiae deductus est miser, ut in ipsorum scobacium detestando conventu, qui ad certum noctibus per aera, ut ipsi missi confessi sunt, deportabantur locum.* (Anon. Cartusienis, *De Religionum Origine*, cc. 25-26). Edeline bekent pact, nachtelijke vlucht op een bezemsteel naar sabbat, waar hij eer bewees aan de demon Monseigneur na afzweren van het Christelijk geloof. Case of Dr. Guillaume Edeline in Normandy, 1503; zie Lea, *Inq. of the M.A.*, III, 536; daarentegen heeft Cohn 1975, 230 het over 1453 te Evreux. Note the term *Scobaces*; zie voor *scobam* (bezem) *Errores Gazariorum*. Lea, 284: Jaquier, inquisiteur te Tournay in 1465, schreef zijn *Flagellum Haereticorum Fascinariorum* (Francofurti-ad-Moenium 1581) in 1458 zegt dat Edeline bekende diverse malen bijeen te zijn gekomen met talloze kornuiten om de demon te vereren, die hen soms als man soms als geit verscheen, nadat hij God en het Katholieke en de Gezegende Maagd en het Kruis had afgezworen. De duivel beval hem te preken dat de sekte slechts een illusie was. (c. 4, p. 26).

⁵⁴ Hansen 1901, 591.

⁵⁵ Hansen 1901, 288: Vandaar komt het, wanneer een heks op een gaffel zit en die zalft en de woorden spreekt, die ze moet spreken, dan vaart ze vervolgens daarheen, wat ze noemen wil. Dat heeft de gaffel niet van zichzelf, de zalf doet het ook niet; daarentegen, wanneer ze een *gütterlin* (?) zalfde, zou dat ook wegvliegen;

In 1510 werden in Val Camonica bij Brescia 60 mensen verbrand; in 1518 kwam bisschop Paul van Brescia erheen met een inquisitor, omdat zo'n 5000 van de 50.000 dalbewoners verdacht waren, 2500 van hen verzamelen zich op de top van de Mont Tonale, waar ze met toverrossen, op gaffels en stokken heengingen om de duivel te vereren en middelen tot weermaken en toveren uit zijn hand te ontvangen.⁵⁶

In 1520 werd in Zürich een vrouw, die op de gezalfde stok naar de Heuberg (dansplaats van de heksen in Zuid-Schwarzwald in de Zwabische Alpen) placht te vliegen, verbrand.⁵⁷ In Meran in Tirol bekende in 1540 Barbara Pachlerin, dat ze 30 jaar daarvoor met haar zuster Angel het heksen heeft geleerd van haar moeder, *die Alt Stöckhlein*. Ze zwoeren Christus af en gaven zich met lichaam en geest aan de duivel. De duivel gaf haar een pot met zalf en een staf; door die te zalven kon ze vliegen waarheen ze wilde, o.a. naar de Sabbat op diverse plekken op donderdag- en zaterdagavonden, waar ze meegebrachte kinderen aten.⁵⁸

In 1527 werden op aangifte van twee kinderen 150 vrouwen aangehouden. Een van de heksen wreef zich ten oge van al het volk in met haar toverzalf en vloog weg van de toren. Hansen vraagt zich af hoe iemand als Sandoval in alle ernst kon berichten, hoe een heks voor al het volk zich zalfde en van een hoge toren afvloog. Sandoval schrijft in zijn *Historia de la vida y hechos del emperador Charles V* (1615): 'De heks nam *un bote de ungeuento que la avian tomado, con el qual se puso en la ventana de una torre muy alta, y en presencia de mucha gente se untò con aquel unto, en la palma de la mano yzquierda y en la muñeca y en el juego del codo y debaxo del braço y en la igle y en ellado yzquierdo. Y esto hecho, dixo en voz alta: "Ay!" A la qual voz respondió otra, dixo: "Si, aqui estoy."* Y luego la dicha muger se baxo por la pared à baxo, la cabeça, andando de pies y manos, como una largatija. Y quando llegò à media pared, levantose en el ayre à vista de todos, y se fue volando por el. Ze werd toen drie mijl verderop weer gevonden.⁵⁹

In 1563 te Guernsey hoorde Martin Tulouff zijn moeder zeggen toen ze op haar bezemsteel (*genest: brem*) klom: '*Va au nom du Diable et Lucifer pardessus roches et Espynes,*' waarop ze de schoorsteen uitvloog.⁶⁰

daarom dus doet de duivel het, die brengt haar op de gaffel weg, wanneer hij de heks zijn sacrament en zijn teken ziet maken.

⁵⁶ Hansen 1900, 500f: Na 64 verbrandingen maakte de Senaat van Venetië een einde aan de waanzin. Vgl. Hansen 1901, 511f: *Giovani donne, egli dice, instigate dalle madri, fatta una croce in terra, la sputacchiano, la calpestando, ed eccoti apparir loro un nobile cavallo, su cui montate col demonio palafreniere, si trovano d' un tratto sulla cima del Tonale, dove sono allegre danze e lucidi banchetti. Poi bellamente ricevute in una splendida sala coperta di serici drappi, ossequiato il re del luogo seduto in trono preziosissimo ed insultata per suo comando la croce, ne ricevono in premio l' essere condotto a giovani di squisita bellezza. Alcune di queste illuse, barbaramente tormentate, confessarono aver fatto morir gente con polveri avute dal demonio, che sparse all' aria sollevavano tempeste; altre che aspersa di fatato unguento la conocchia o il bastone, venivano su questo con rapido volo trasportate sulla cima del monte [Tonale]* (uit een schrijven van Carlo Miani, castellan van Breno in Val Camonica).

⁵⁷ Hansen 1901, 609; Behringer 1997, 125 nt. 34: De heksen van Bludenz in de Vorarlberg vlogen naar hun getuigenis ook naar de Heuberg. Deze berg was de centrale dansplaats der heksen sinds de vroege 15^e eeuw.

⁵⁸ Lea, 1097 naar Zingerle, *Barbara Pachlerin und Mathias Perger*, Innsbruck 1858, 1-7.

⁵⁹ Hansen 1900, 520 n. 4, die opmerkt, dat Sandovals bericht kennelijk op een oudere optekening teruggaat.

⁶⁰ Murray 1962, 65, 107. Staring heeft in *De Hoofdige Boer* over de meid, die 'per bezemstok De schoorsteen uit daar trok,'

In 1566 bekende Geertjen Jansdochter voor de schepenbank in Rotterdam, dat ze 16 of 17 jaar tevoren *haer begheven ende geconverseert heeft metten duyvel, ende zulcx deur zijn ingheven haer gesmeert onder die ockselen, die schoorsteen uytgevlooghen ende bethoovert tot Bommel (eiland Flakkee) zeecker mans ende vrouwepersoonen, zeeckere beesten tarwe, haer bij den vyant gebracht, innegegheven, oick een campe gerst in Zeeland bedorven.*⁶¹

Magdalene, de vrouw van Joachim Hermes, bekende in 1570 te Wuedlinburg: In de Walpurgisnacht heeft zij met andere heksen voor de deur van een vrouw in Wernigerode een bezemsteel tussen de voeten genomen en toen ze allen tezamen op een gegeven teken van de vrouwen luidkeels: '*Ich fahre! Ich fahre!*' geroepen hadden, was de reis in volle vlucht naar de Brocken gegaan, en naast hen was een knecht met een bruine jas en een doedelzak erheen gevaren en had de speelman overhandigd. Op de Brocken werd in aanzienlijk gezelschap gedanst, en toen de reidans afgelopen was, hadden de heksen onderling elkaar geslagen met zwingels (voor vlasbewerking), melkvaten en mangelhouten.⁶²

In zijn *De Agnoscendis Assertionibus Catholicis et Haeretici Tractatus* (Romae 1572) schrijft Arnaldo Alberini over de heksenketterers (naar de *Malleus*): 'Gezegd wordt dat ze een zalf maken van de leden van kinderen, die door hen gedood zijn, meestal voor de doop. En op aanwijzingen van de demon maken ze een stoel of een staf, smeren die en zichzelf in en worden meteen vervoerd, overdag of 's nachts, zichtbaar en onzichtbaar, vervoerd.'⁶³

Guazzo heeft een oordeel overgenomen van een proces te Avignon in 1582: '... en in gehoorzaamheid aan Satan, met de hulp van een staf besmeerd met een of andere abominabele zalf, je gegeven door de Duivel zelf, en geplaatst tussen je benen was je in staat te vliegen door de lucht in het holst van de nacht naar de vastgestelde plaats.'⁶⁴

In 1586 vloog Anna Wickenzipfel (Alsace) op een witte stok met twee andere vrouwen, bij hun vertrek roepend: 'Ginder, in de naam van een duizend Duivels.'⁶⁵

en verklaart in een noot: 'Des papen maget van Almen', om toverij verbrand in 1472. Naarding geeft een rekening voor het verbranden van Alida, heer Dericks maget van Almen, en verwijst naar G. van Hasselt, in: *Geldersch Maandwerk* II, 480. (*Dr.Bl.* NS 9, 128)

⁶¹ Molen 1979, 86 naar A. Hallema, in: *NRC* 7-6-1936; *geconverseert*, verbeterd voor '*geconserveert* (zich begeven en geconverseerd heeft met de duivel en door zijn suggestie zich gesmeerd heeft onder de oksels, de schoorsteen uitgevlogen is en in Bommel zekere mannen en vrouwen heeft betoverd, zekere beesten tarwe, haar door de vijand gebracht, te eten heeft gegeven en ook een veld gerst in Zeeland bedorven heeft). Volgens Baschwitz (1981, 343f) vloog ze naar Flakkee op de bekende bezemsteel en werd ze als leugenaarster verbannen.

⁶² Zaunert 1928b, 266f.

⁶³ Lea, 450 naar Alberini, *o.c.*, fol. 112; ID., 454 naar of 117f.

⁶⁴ L'Estrange Ewen 1970, 42 naar Guazzo, 135f; vert. E.A. Ashwin naar Seb. Michaëlis, *Pneumatologie*, 1583. Het oordeel vervolgt: 'at an hour fit for vilest criminals, and at stated days you were so carried and transported by the Tempter himself: and there in the synagogue of witches, sorcerers, heretics, conjurers and devil-worshippers, you did kindle a foul fire and after many rejoicings, dancings, eating and drinking, and lewd games in honour of your president Beelzebub the Prince of Devils in the shape and appearance of a deformed and hideous black goat, you did worship him on bended knees as suppliants and offered him lighted candles of pitch (etc.: anuskus, hem god noemen, hulp vragen tegen vijanden, opgraven van lijkjes, koken en eten; sex met demonen, leren van toverij, spreuken, doen van maleficum); zie Lea, 1289f.

⁶⁵ Murray 1962, 107 naar E. Bapst, *Les Sorcières de Bergheim*.

In Lorraine in 1589 gingen de heksen gezinsgewijs naar de sabbat. Hensel Erich reed op een stok, zijn moeder op een mestvork en zijn vader op een grote sterke os.⁶⁶

Caro Baroja geeft delen uit het verslag, dat de inquisiteur Avellaneda eind 16e eeuw bij de Basken maakte: ‘... en dus op een vrijdag, net voor middernacht, ging ik naar de herberg, waar ze [de heks] was, met secretaris Vergara en de constable Pero Díaz de Término en de korporaal Sancho de Amiçaray en bijna twintig extra soldaten en plaatselijke mannen. Ze zalfde zich en maakte zich klaar voor hun allen en ik en de secretaris met mij en een andere man zette haar in een binnenkamer; en ze zalfde zichzelf op haar gebruikelijke wijze met een giftige zalf die ook gebruikt wordt om mensen te doden, en ze ging naar een venster dat op een hoge plaats was met een grote rots eronder, waarop een kat in stukken zou zijn gevallen als die viel van de een op de ander. En toen riep ze de Duivel om hulp en hij kwam zoals hij gewoon was en nam haar en droeg haar bijna tot de grond. En om zekerder te zijn van wat gebeurde, had ik de korporaal bij me met een van zijn soldaten en een plaatselijke man [en we waren] buiten het huis en onder het raam, en een van de mannen, beangst om zoiets te zien [n.l. de vliegende heks] begon zich te bekruisen en riep Jezus Christus bij naam aan, en daarop verdween de Duivel en zo ontkwamen ze allebei. [Dus het lukte de vrouw uit het raam op de rots te springen en daarvandaan weg te komen!] En de volgende maandag vond ik haar drie leagues van die plek en zeven anderen bij haar, in een havenstad, in een hut waar de sneeuw heel diep omheen lag.’⁶⁷

Diewolt Hartman uit Miltenberg, beul van graaf Philipp von Virneburg en de aartsbisschop van Trier verklaarde in 1594: *Item attich [ook] nemen sie und pulveren und mischen sie mit dem küchen, daruß machen sie eyn salb und fahren domit.*⁶⁸

In 1595 woedde in het Brabantse Mierloos een heksenwaan, die begon met de beschuldiging dat de meid (*maerte*) van de pastoor de heer van het dorp had betoverd door hem peren te geven en een kind ziek had gemaakt door het te liefkozen. Ze bekende een kwart eeuw ervoor een leugen te hebben bevestigd met de woorden: *dat zij den duivel lijf en ziel overgaf* en sindsdien trachtte hij haar voortdurend te *becoren*. En acht jaar geleden had ze een verbond met hem gesloten. Verder bekende ze met heksen uit Den Bosch, die ze bij name noemde, op het Sint-Janskerkhof te hebben gedanst. Ook anderen werden gearresteerd en bekenden (merkwaardigerwijze, zegt Van der Molen) in hoofdtrekken hetzelfde: De duivels (*vianden*) voerden hen ten dans, leerden hen heksen-zalf te maken, waarmee ze zich inwreven, om dan door de lucht naar de heksen-sabbat te vliegen. Echter soms reden ze ook op zwarte paarden *leech over die heyde*.⁶⁹ Boguet noteert voor de Franche-Comté

⁶⁶ Murray 1962, 65. Vgl. Briggs 1996, 234: After Didier Pierrat had stoutly denied all the charges against him he was confronted with his daughter Maguitte, aged eight or nine, who insisted that he had taken her to the sabbat, carrying her on his back with a broom under his arm while they flew out of the chimney on the way to a mountain. Then she gave a description of the sabbat, where they ate poor meat and her father danced with the others, led by a black man. (la Ruelle de Saulcy, 1597)

⁶⁷ Caro Baroja 1964, 146.

⁶⁸ Hansen 1901, 594.

⁶⁹ Molen 1979, 89 naar Sinninghe, *Noord Brabantsch Sagenboek*, 1936, 116-118 = Zuidema, in: *Noord-Brabantsche Volksalmanak*, 1893. Oirschot, *Meijerij*, 28: Een heksenproces te 's-Hertogenbosch in 1528 tegen de dienstmaagd van een pastoor, die met heksen uit de stad gedanst had. Ze werden gearresteerd, zo'n 15, aan de waterproef onderworpen, schuldig bevonden en verbrand. Ze hadden bekend hun eigengemaakte zalf onder de oksels gestreken te hebben en het spreukje opgezegd: *Duivel neem mij op over heggen over stegen, over alle wegen, tegen bergen op* om te vliegen naar de sabbat onder leiding van de duivel (vgl. Janssen 1978, 12: De heks smeert zich helemaal in met een vet gemaakt van giftige planten, zet zich schrijlings op de bezem

in 1598 de bekentenis van Françoise Secretain: voor ze naar de Sabbat ging, plaatste ze een witte stok tussen haar benen, zei bepaalde woorden en werd door de lucht naar de heksenverzameling gebracht.⁷⁰ De Belgische Claire Goessen (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-de-hostie-in-de-pad-3-toverdrank/>) bekende in 1603 te zijn vervoerd naar de plek van de samenkomst op een stok besmeerd met zalf.⁷¹

Volgens Boguet (1608) gaan de heksen vaak te voet naar de sabbat, als ze dichtbij wonen. De anderen gaan op een geit, te paard en soms op een bezem (*balai*) of een riek, welke laatsten vaak door de schoorsteen het huis verlaten. Voordat ze vertrekken smeren deze laatsten zich in met een of ander vet of zalf; de anderen hoeven zich niet op die manier in te smeren.⁷²

De Baskische heksen zeiden volgens De Lancre, wanneer ze zich zalfden: '*Emen hetan, Emen hetan* (Hier en daar, hier en daar)!' ⁷³

Bij de aangeklaagden van een proces te Ingolstadt (1610-18) zijn een 12-jarig meisje en een 9-jarige jongen, kinderen van een soldaat van de Ingolstädter *Leibguardi* en een terechtgestelde heks. Door slagen met roeden ontlokte men hen de bekentenissen, dat ze kunnen vliegen, dat ze het van hun moeder geleerd hebben, dat ieder zijn eigen gaffel bezit en ieder altijd zelf zijn gaffel gesmeerd heeft. Maar aangezien de uitspraken van de kinderen over deze vluchten volledig anders waren, was de rechtbank in pijnlijke verlegenheid.⁷⁴

Godelmann schreef over hekserij in Duitsland vroeg in de 17^e eeuw en legde uit, dat aan heksen (of *lamiae* zoals hij ze noemt in zijn Renaissance Latijn) wordt gerefeerd met *Zauberinnen*, *Unholden*, *Heren* (? = *Hexen?*), *Wahrsagerin* en *Wettermacherin* in Duitsland, en vervolgt: 'Ten aanzien van de zogenaamde activiteiten der heksen, wordt er gezegd, dat na zichzelf te hebben ingesmeerd met het vet van katten of wolven, ezelsmelk en weet ik wat nog meer, kunnen ze hun huis uitvliegen, rijdend op bezemstelen (hetzij naar buiten gaand op de gewone wijze of zelfs door een klein gat gaand) en gaan naar de plaats waar hun banketten en feesten met de duivel worden gehouden. Het wordt wijd

en zegt:

'Duivel, neem mij op,
over heggen, over stegen,
over alle wegen,
tegen bergen op.'

Idem bij Molen 1979, 91 als 19e-20e-eeuws; vgl. Ter Laan 1984, II, 86 (= *Gron. Overl.* II, 184).

⁷⁰ Summers 1992, 122f, 3x; vgl. Murray 1962, 65 naar Boguet, *Fléau*, 104.

⁷¹ Murray 1962, 65f.

⁷² Murray 1962, 65 naar Boguet, *Fléau*, p. 9.

⁷³ Murray 1962, 65. Van Haver (1964, 384 n^o1064) heeft naar Sinninghe (in: *Vk* 48, 1947, 79) uit Vucht (NB), 1942 de spreuk genoteerd: '*Eman, Hetan*, tevoren smeren de heksen zich in met de "schrikkelijke zalf". Ook in Limburg is deze spreuk bekend: 'Met de zalf des vets van ongedoopte en door haar gedode kinderen, ook de heksen- of schrikkelijke zalf genoemd, onder het uitspreken der woorden: *Emen hetan* (hier en daar), besmeren de heksen zich armen, benen en borst en varen aangevoerd door de danseres Herodias of de Germaanse godin Holda, ten sabbatdans, zittende op een spinrok (kokkel) of bezemsteel, of in een zeef, door schoorsteen of venster uit, onder het uitspreken der woorden: *Haruut, kaduut, de schoorsteen uut*.' (ID., n^o1063 naar Welters, *Limburgse legenden...*, Venlo 1875, 2, 66). Deze laatste spreuk komt uit Westerhoff, *Verhandeling over de kol- of heksekringen ook wel toverkringen genaamd*, Groningen 1859, 23: 'Met die zalf, gemaakt naar allerhande recepten, smerden zij zich in en voeren dan op een spinrokken, bezemsteel, bok of ander beest, onder het murmelen van de toverformule: *Haruut, kaduut, de schoorsteen uut*, de schoorsteen of ook wel het venster uit door de lucht naar de verzamelplaats om daar sabbat te houden' (Haver n^o1062).

⁷⁴ Soldan-Heppe II, 128 naar Riezler, 202.

en zijd geloofd dat alle Duitse heksen op de nacht van de eerste Mei in de kortst denkbare tijd worden gebracht naar de berg genaamd Blocksberg en Heinberg, in de Bructeri regio, na zichzelf gezalft te hebben. Sommigen worden gedragen door hun boelduivels, die de gedaante aannemen van bokken, varkens, lammeren en meer dergelijke dieren; anderen vliegen op galgbomen of stokken. Ze brengen de hele nacht door met feesten en vrolijkheid, dansend met hun geliefden.⁷⁵

Veel mannen en vrouwen werden verbrand in de 16^e eeuw vanwege het bekennen – zoals een dorpeling deed aan wie Godelmann zelf refereert – dat ze vele jaren achtereen geweest waren naar heksenbijeenkomsten op de eerste Mei – en dit ondanks het feit dat de vrouw van de man volhield dat hij hun bed niet had verlaten op die of op een andere nacht. De heksen, aldus Godelmann, verlieten hun huizen en vormden een processie (*Das wütende Heer*), roepend *Oben aus unnd nirgent an*. Deze roep doet Caro Baroja denken aan bepaalde mythen volgens welke op bepaalde nachten van het jaar de geluiden van geheimzinnige legers te horen zijn – de processie van zielen en overleden geesten die plaats heeft vooral rond de tijd van de wintersolstice. In Pruisen, Lijfland en Litouwen geloven de mensen ook, dat op die tijd van het jaar, op Kerstdag om precies te zijn, tovenaressen automatisch hun menselijke gedaante verruilen voor die van wolven om dorpshuizen/boerderijen te betreden en dieren te doden, bier te drinken enzovoort.⁷⁶

In 1627 werd te Neuerburg in het toenmalige Katholieke Luxemburg Susanna, de vrouw van Stein Dietherich berecht. Ze bekende dat zo'n 10 à 11 jaar tevoren de boze geest aan haar was verschenen, maar verdween toen ze Jezus aanriep, maar daarna had ze de man met roodgestreepte kleren beloofd te volgen en God en de Maagd af te zweren. Zijn naam was Beelzeboeck. Vlak daarop bracht haar boelduivel haar op een donderdagnacht door de lucht naar de Sabbat te Flocken Posch, waar ze dansten, niet als mensen doen, maar *mit der Seit zwerck zusammen*. Ze noemde namen van aanwezige vrouwen. Vier weken later besteede ze op een donderdagavond een bezem en vloog door de deur naar Heidthausen. Er volgen meer namen, o.a. van de fluitster, die drie *Stäuber* van iedereen vroeg als loon. Ze zaten op de grond en dronken bier.⁷⁷

In 1628 verschijnt het treurspel *Geraert van Velsen* van Suffridus Sixtus waarin wordt gezegd:
*'Een tovenaerster kan wel deur een gat van een klinksnoer kruipen,
'tVeurhuys in tot in de binnenhaard en maken geen geluyt
En gaen op een bezemstok zitten, en vliegen de schoorstien uyt.'*⁷⁸

Ann Käserin, de vrouw van Georg Käser, stond in 1629 in Neuburg voor het gerecht en bekende herhaaldelijk naar de sabbat en naar de kelders te zijn geweest (noemde namen van daar geziene mensen); haar [hooi-]vork [waarop ze vloog] was in de keuken. Eens toen ze dronken was en lag te rusten kwam iemand haar kamer in en ze gaf zich geheel aan hem over; dit gebeurde nogmaals; toen zweerde ze God af en zijn schepsels [d.w.z. al de heiligen] en haar boelduivel krabde haar en met het bloed schreef ze haar naam [in zijn boek]; de kras was op haar linkervoet [het heksenteken]. Een van haar boelduivels heette Beelzebub. Ze had nooit geholpen kinderen te doden of eten; ze had vaak

⁷⁵ Caro Baroja 1964, 123.

⁷⁶ Caro Baroja 1964, 125 naar Godelmann, *Tractatus de magis, veneficis et lamiis*, Frankfurt 1601 (Tract. II, c. I, IV). Caro Baroja meent (ruim voor Ginzburg): Dit geloof is ook enigszins 'at odds' met de officiële kijk van de autoriteiten, zoals uitgedrukt in justitiële documenten.

⁷⁷ Lea 1198f naar Melchior Thamm, *Femgericht und Hexenprozesse*, Leipzig (z.d. 1903), 151-153 uit het protocol van de rechtszittingen.

⁷⁸ Molen 1979, 85.

geknield en gebeden tot de duivel, maar had nooit gespuugd op de Maagd of haar beledigd. Ze ging naar de sabbat om een uur of tien 's avonds en keerde terug om vier uur 's morgens. Ze smeerde het uiteinde van de [hooi]vork en vloog weg en smeerde [tevooren] de rug van haar man in, zodat hij niet zou ontwaken. Deze zalven waren haar gegeven door de duivel en ze beschrijft waar de potten, waarin ze zaten, waren verstopt in haar huis. Dr. Holzfeld werd naar haar huis gezonden en vond twee van de zalfpotten maar niet de derde; eentje was leeg en de andere bevatte een of andere harde, droge, zwarte substantie, waarvan hij de aard niet kon vaststellen; de vork, die in de keuken zou zijn, werd niet gevonden.⁷⁹

In Idstein (Nassau) werd in 1630 tijdens de processen bekend, dat de verzamelingen van de heksen en tovenaars o.a. op de Limburger heide werden gehouden, waarheen ze vlogen op oven- en mestgaffels of in een door vier katten getrokken wagen.⁸⁰

De in 1659 (in Steiermark) aangeklaagde bedelaar Hans Glaser verklaarde '... dat hij van meel en water, echter zonder zout (!) een *Koch* had bereid en daarmee een ovengaffel gesmeerd had. Na de spreuk *Hiermit will ich in Teufels Namen fahren* was hij erop gaan zitten en naar de heksensabbat op de Schöckl gevlogen.'⁸¹

Hans Elsässer bekende in 1662 met de heksen naar Stuttgart te zijn gevlogen op een ovengaffel of een zwarte stok, die tevoren met heksenalf was ingesmeerd, en daar in een kelder met de duivel en vele Stuttgarters gezopen te hebben.⁸²

Rond deze tijd (1666) speelt het volgende in Franken algemene verhaal, samengesteld door Friedrich Leitschuh in zijn *Beiträgen zur Geschichte des Hexenwesens in Franken* (Bamberg 1883). Na te zijn geïnitieerd wordt de heks door duivels naar diverse duivelse bijeenkomsten gedragen. De zalven waarmee de heksen zich smeren en hun rieken waren gemaakt van vreemde ingrediënten, o.a. gekookte kinderlijken. Op maandagen, woensdagen en vrijdagen, tussen 11 en 12 's nachts, gingen ze, meestal in stellen, door de schoorsteen, hetzij op een riek of op een stok of gezeten op een geit of paard, in de naam van de duivel, dat wil zeggen, ze gebruikten de formule '*Ich fahr' aus in Teufel's Namen und nirgends an!*' Soms vlogen ze met z'n tweeën of drieën op één stok, met op kop een incubus. Tijdens de dansen zat de duivel op een stoel en schreef de namen der aanwezigen in een rood boek.⁸³

Ook rond deze tijd speelt in Waldsee de zaak van Anna Brauchlin, een voorbeeld dat de heksen (ook) bedevaarten maken. Ze bekende dat ze *vielfältig nach Einsiedeln gegangen sei: auf ihrem vierten Gang sei sie von Fischbach aus über das Hörnlein auf ihrem Pilgerstab, den sie geschmiert, bis zur Herberg über'm Steg gefahren: ebenso von der Brücke bei Rappertswehl über den Etzel hinauf bis für die Kapelle sei sie zweimal auf ihrem geschmierten Pilgerstab gefahren.*⁸⁴

⁷⁹ Lea, 1138 naar Snell, *Hexenprozesse und Geisterstörung*, München 1891, 45/47.

⁸⁰ Soldan-Heppe II, 100.

⁸¹ Wolf 1994, 307.

⁸² Wolf 1994, 340. Ook op de bijeenkomsten op de Heuberg stond rode en witte wijn op de tafels. Enige gasten brengen die in kruiken en flessen mee.

⁸³ Lea, 1168f naar Leitschuh, o.c., 27-29.

⁸⁴ Wolf 1994, 361 naar Sauter, *Zur Hexenbulle 1484. Die Hexerei, mit besonderer Berücksichtigung Oberschwabens. Ein kulturhistorische Studie*, Ulm 1884, 17.

Du Crisme de Vauderye 1460

3. Zalf en vliegdieren

Er is een verhaal, dat in Pallene, in de streek voorbij de Noorderwind, er mensen zijn, wier lichamen, wanneer ze zichzelf negen maal gedompeld hebben in Minerva's vijver, een bedekking krijgen van donzige veren. Ikzelf geloof dit niet, maar van de Scythische vrouwen wordt gezegd dat ze dezelfde toverkunst beoefenen, hun doel bereikend door hun ledematen te besprenkelen met toverkruiden.
(Ovidius, *Metamorphosen*, XV:355ff)

Al vaak zagen we, dat de heksen niet alleen op stokken, bezems of stoelen zich verplaatsten, maar ook op dieren. In de *Tractatus de Sortilegiis* van Paulus Grillandus (gedrukt in 1592, maar geschreven rond 1537) is sprake van een boer (zo'n 20 jaar geleden) uit een dorp nabij Rome, die een vrouw had van de *Express Profession*. Hij vroeg haar herhaaldelijk of ze dat was, maar ze ontkende. Omdat hij haar verdacht, besloot hij op een nacht net te doen alsof hij sliep, sloeg haar gade en zag haar uit een kist een potje met zalf pakken, zich uitkleden, insmeren en het huis uitvliegen. Hij merkte, dat alles stevig afgesloten en vergrendeld was, nam de pot, verborg die en ging terug naar bed. De volgende morgen vroeg hij waar ze heen was geweest. Ze ontkende, waarop hij haar met zijn stok sloeg, zonder succes tot hij haar de pot toonde en met de dood bedreigde als ze hem niet zou leren naar de sabbat te gaan, die hij wenste te zien. Ze beloofde het en beschreef hem de wonderlijke geneugten van de bijeenkomsten en de vrijgevigheid van de Prins, Satan. Na van Satan toestemming gekregen te hebben hem te brengen, smeerden ze zich de volgende nacht in en werden op geitenbokken naar de Sabbat gebracht. Ze waarschuwde hem daar en bij het heengaan en terugkomen niet het kruisteken te maken of de naam van God of van Christus te uiten, ook niet als grap. Bij aankomst verliet ze hem om eer te bewijzen aan de Duivel-Prins, die gekleed was in prachtige kleren en omgeven door de belangrijkste mensen, terwijl de man verbaasd gaapte naar de ontelbare massa mannen en vrouwen en de muziek en het achteruit uitgevoerde dansen, die op de hommage volgden.⁸⁵ Toen werden tafels gedekt en ze kreeg toestemming hem aan tafel te laten plaatsnemen. Hij merkte dat het eten flauw was door gebrek aan zout en vroeg er zo vaak om, dat tenslotte een demon het bracht, en bij het zicht ervan, riep hij vol vreugde uit: *'Hor laudato sia Dio, pur viene questo sale,'* waarop bij de naam van God de hele vergadering verdween in het duister en hij zich naakt en bibberend van de nachtvorst aantrof onder de eik van Benevento. Bijna bevroren kwam hij 's morgens van herders te weten waar hij was, zo'n honderd mijl van huis. Iemand gaf hem een kleed om zijn naaktheid te verhullen en twaalf dagen lang trok hij bedelend huiswaarts, waar hij zo uitgemergeld en haveloos aankwam, dat hij nauwelijks herkend werd. Hij gaf zijn vrouw aan en enige andere vrouwen, die hij bij de Sabbat herkend had; en hoewel zij in eerste instantie ontkenden, bekenden ze tenslotte en werden allen verbrand.⁸⁶

⁸⁵ D.w.z. 'facing outwards, so that they could not see each others faces', opdat ze elkaar niet zouden verraden, een argument dat ook gebruikt wordt voor de maskers, die de aanwezigen dragen. Zie 'withershins', <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-hillary-clinton-sacrificing-a-chicken-in-the-backyard-to-moloch/>.

⁸⁶ Lea, 403f naar Paulus Grillandus, *o.c.*, n. 26 (pp. 108-112); zie Caro Baroja 1964, 105f. In de *Malleus M.*, 118 zou zich eenzelfde verhaal bevinden: In Italy a man who accused his wife of witchcraft averred that she had, with the Devil's aid, carried him a hundred miles to the Sabbat, when, owing to his indiscreet language, everybody vanished, leaving him to walk home naked (naar L'Estrange Ewen 1970, 55).

Het verhaal is overgenomen door Jean Bodin: Een Sabijn, wonend nabij Rome, wordt door zijn vrouw overgehaald zich in te smeren met een zalf, terwijl zij zekere woorden reciteert, om zo de heksensabbat bij te wonen. Hij komt ineens onder een enorme notenboom bij Beneventum in een grote verzameling brassende heksen. Hij deed als zij, tot hij vroeg om zout, waaraan de Duivel een grote hekel heeft. Met wat moeite kreeg hij het en riep uit: '*Laudato sia Dio pur e venuto questo sale!*' Meteen verdween de hele verzameling en hij lag er naakt 100 mijl van huis en moest de weg terug bedelen. Hij gaf zijn vrouw aan, ze bekende en werd met haar handlangsters verbrand.⁸⁷

Dit en een vergelijkbaar verhaal zijn opgenomen door Peter Thyraeus in zijn *De Spirituum Apparitionibus* (Köln 1594): Een boer in 1526 zag zijn vrouw na zich ingesmeerd te hebben verdwijnen; bij haar terugkeer sloeg hij haar tot ze bekende naar de sabbat te zijn geweest. Hij geloofde haar niet tenzij ze hem meeneemt, wat ze wil doen, hem waarschuwend geen heilige naam te uiten. Op het banket wil hij zout en na enige problemen wordt het gebracht, waarop hij uitroept: 'God dank!' Meteen verdween de hele vergadering. Hij bleef alleen en had acht dagen nodig om thuis te komen.⁸⁸

Een vergelijkbaar verhaal van Grillandus speelde 'zo'n twee jaar geleden', d.w.z. in 1535, in een ander Sabijns dorp. Een meisje van achttien (volgens Caro Baroja dertien) werd verleid door een heks om de *Religio Diabolica* te belijden en door deze meegevoerd naar de sabbat, na de waarschuwing zich te niet te bekruisen of de naam van God of Christus te uiten. Verbaasd over de pracht van Satan op zijn troon en de menigte mannen en vrouwen bekruste ze zich met de woorden: '*Jesu benedetto, che cosa e questa?*', waarop meteen alles verdween in het duister en ze alleen was. 's Morgens werd ze gevonden door een oude boer en zijn zoon. De boer had medelijden, gaf haar zijn jas om haar naaktheid te bedekken en droeg haar naar zijn huis, waar zijn vrome vrouw haar vriendelijk ontving en kleepte. Na drie dagen schafte hij een ezel aan, waarop hij haar zette en naar haar ouders bracht, die om haar als verloren gerouwd hadden en de boer rijkelijk beloonden. Ze trad in het Franciscanenklooster en de heks, die haar misleid had, werd aangegeven en terecht verbrand.⁸⁹ Volgens Hansen zijn de twee verhalen met elkaar verbonden en is de *Tractatus de hereticis et sortilegiis, omnifariam coitu eorumque penis* van Paulus de Grillandis Castilioneus uit ±1525 en is het 20 jaar tevoren in ±1505, dat een Sabijn uit de omgeving van Rome zijn vrouw bij het wegvliegen gadeslagen en later zelfs op de bok naar de sabbat begeleid heeft. Ongeveer tien jaar later (dus ±1515) heeft een jong meisje uit hetzelfde Sabijnse diocees, door een boze heks (*malefica strige*) verleid, de sabbat bezocht en heeft hem, net als in het eerste geval, door aanroeping van God tot verzwinden gebracht en is non geworden; haar ouders echter, die haar met de heks naar die plek hadden gebracht, werden aangegeven en verbrand, net als de vrouw van de boer en andere vrouwen van die 'professie', van dat gezelschap (*socias*).⁹⁰

In de Engelse vertaling uit 1658 van *The Satyrical Characters and Handsome Discriptions of de Cyrano*

⁸⁷ Lea, 558 naar Jean Bodin, *De Magorum Daemonomania*, Basil 1581, 119f. ID., 633: Grosse, *Magica...*, 196f naar Antonio de Torquemada: Een man gedragen door een vriend naar de sabbat roept tot God: alles verdwijnt en hij doet er 3 jaar over om thuis te komen.

⁸⁸ Lea, 626 naar Alphonso de Castro, *De Justa Punit. Haeret.*, I, c. 16 naar Thyraeus, *o.c.*, n. 191 (pp. 107f).

⁸⁹ Lea, 404 naar Grillandus, *o.c.*, n. 27 (pp. 112-114); *che cosa e questa*: 'wat is dit?' (wat krijgen we nou; wat heb ik nu aan mijn broek/fietsbel hangen, etc.).

⁹⁰ Hansen 1901, 340: *Annis citra viginti in agro Sabinensi vicino urbi Romae in quodam oppido... en mulier quod iuvenula ... eiusdem Sabinensis diocesis ex altero tamen oppido oriunda, a quadam alia malefica strige seducta...* en de ouders, die *maledictam strigem, que filiam suam adduxerat ad illum locum...*

Bergerac zegt 'a kind of supernatural magician' (= de duivel): '*I treat them [the witches] splendidly but give them no salt to their meat; and if any stranger ignorant in the Customes gives God thanks, I cause all things to vanish, and leave him 500 Miles from his owne home, in a desart full of nettles and thornes.*'⁹¹

Soms wordt echter iedere verwijzing naar een transportmiddel vermeden en is alleen sprake van zalf zoals in de bekentenis van Anna Jobst uit Obervöls in 1505-1510 voor het gerecht van Völs. In haar jeugd was ze met de duivelse 'Luftfahrt' in aanraking gekomen en had vervolgens vele *Künste* geleerd: de melk van koeien te nemen, bij andere lieden die te verderven en meer van zulks. Daarna heeft ze op de Seiseralm een duivelspact gesloten en de kunst van het 'Ausfahren' (= vliegen) met een paddenzalf (!) geleerd. De reis ging naar de Villanderer Alm, waar os werd gegeten, of naar de St. Martins-Bühel, waar ritueel geslachte kinderen werden gegeten en gestolen wijn gedronken.⁹²

We zien het ook in twee verhalen uit B. de Spina's *Quaestio de Strigibus* uit 1523. Een meisje uit Bergamo zag haar moeder 's nachts opstaan, zich insmeren [na uitkleden!] en verdwijnen. Ze volgde dit voorbeeld en werd getransporteerd naar het huis van een verwant in Venetië, wiens kind de moeder probeerde te doden op bevel van de demon, maar het was te goed beschermd met kruizen en gebeden. De moeder schold op haar en verdween en het meisje werd 's morgens naakt aangetroffen in het bed van de Venetiër. Het tweede verhaal luidt: Een man zag zijn vrouw zich insmeren; hij deed haar na en werd getransporteerd naar de kelder van een edelman, waar een verzameling van heksen bezig was te genieten van de wijn. Toen ze hem zagen, verdwenen ze en hij werd de volgende morgen gevonden door de bedienden. In beide gevallen werden de heksen bij de inquisitie aangegeven en verbrand.⁹³ Lea merkt over deze verhalen op: 'These [cases] are highly suggestive of the way in which such stories were propagated by those who were found under embarrassing circumstances.' Het eerste verhaal is ook te vinden bij Binsfeld: Een jonge vrouw uit Bergamo wordt naakt aangetroffen in het bed van een jonge neef uit Venetië en vertelt, dat ze de nacht ervoor haar moeder had zien opstaan, zich uitkleden en insmeren met een zalf uit een pot, die ze tussen de tegels vandaan haalde, en toen verdwijnen. Nieuwsgierig volgde het meisje haar voorbeeld en was ineens in de kamer van de jongen te Venetië, waar ze haar moeder bezig zag hem te beheksen. Beiden schrokken en het meisje riep Christus en de Maagd aan, waarop de moeder verdween en het meisje bleef. De familie informeert de inquisiteur te Bergamo, die de heks arresteert, en gefolterd bekent ze wel 50x geprobeerd te hebben de jongen te beheksen, maar faalde omdat hij door het kruisteken en gebeden beschermd was.⁹⁴

De Lancre heeft in zijn *Tableau* (Paris 1613) het verhaal over de 17-jarige Marie Dintarte, die, wanneer ze zich insmeerde, door de lucht vloog. Gevraagd te vliegen zei ze dat te willen doen als ze de zalf had. Ze werd gezegd als ze de volgende nacht naar de Sabbat ging wat mee te brengen. Ze ging de volgende nacht en rapporteerde dat de duivel haar niets had willen geven omdat ze dingen onthuld had.⁹⁵

⁹¹ Briggs 1962, 243 naar o.c., 45f.

⁹² Wolf 1994, 291 (Wolfs samenvatting is te gedrongen; mogelijk waren er wel transportmiddelen, want het gebruik van de 'paddenzalf' wordt niet aangegeven).

⁹³ Lea, 389 naar B. de Spina, *Quaestio de Strigibus*, 1523, c. 18.

⁹⁴ Lea, 538 naar Binsfeld, *Tractatus de confessionibus maleficarum et sagarum*, 1591, 211f.

⁹⁵ Lea, 1296 naar Pierre de Lancre, o.c., 93. Marie, die merkt, dat haar verhalen voor zoete koek worden geslikt, draaft meteen door: Ze zei ook dat de duivel de afgelopen nacht een raam had geopend van een kamer onder

In 1645 bekende in Niedervintl in Tirol Mathias Perger, dat Belial hem een gele zalf gaf, waarmee hij zich naar wens naar de sabbat kon transporteren. Een lang zwart ding als een draak bracht Jenewein (?) naar de Sabbat.⁹⁶

In 1652 bekende een Franse vrouw, dat ze als ze naar de dansen wilde gaan, ze zich smeerde met een zalf, gegeven aan haar door een tovenaer, die gezonden was door de duivel.⁹⁷

In 1664 in Somerset bekenden de vrouwen dat 'ze hun voorhoofden en polsen insmeerden met een rauw ruikende olie, die de *Spirits* hen brachten en die hen in zeer korte tijd [naar hun bestemming] brachten na het spreken van de woorden:

*'Thout, tout a tout,
throughout and about!'*⁹⁸

Het tweede verhaal van Spina lijkt op een sage, die gesitueerd wordt in Schleinitz rond 1700. een boer wil met zijn vrouw en haar vriendinnen bij de heksenvlucht zijn. Ze smeren hem en zichzelf helemaal in met vet en vliegen met hem naar een kelder ver weg en doen zich te goed aan de wijn en 's morgens vliegen de heksen weg, omdat de boer van de Johanniswijn drinkt, en deze wordt door de heer aangetroffen, die hem laat lopen.⁹⁹

Ook is er de mogelijk om net als Pamphile (de heks uit de roman van Apuleius) met behulp van de zalf in een vogel te veranderen. De Steirische heksenbergen in de processen van 1659 (Glaser) en 1675 (Koch) golden als typische 'Flugberge', die men ook door wolken en nevel bereikte. De heksen veranderden zich daarbij met behulp van een blauwgroene zalf uit een zwarte 'Tiegel' (1. kroes; 2. braadpan), die men zich onder de *Jaxen* (oksels) smeerde, in havik-, raven- of ooievaarsgedaante. Maar volgens andere versies werden ze door een kleine *kalesche* (koets) met twee of meer paarden of door de Boze zelf door de lucht gedragen. In 1675 gaf Ursula Koch aan dat het grote Kruis te Breitenfeld het verzamelpunt der heksen was: '*... die Gesellschaft habe etwa 40 Personen umfaßt ... weren theils in Khobelwagen gesesßen, theils geflogen.*'¹⁰⁰ In Esslingen in 1662 bekende de 73-jarige Gohlanna, dat de duivel haar eenmaal in een bok, een geit en eenmaal in een sneeuwvangs veranderd had. Of dit een doel had, wordt niet gezegd, wel dat ze van de duivel een sleutel had gekregen, waarmee ze alle deuren kon openen. Katharina Braunig bekende zich in een vos en in een kat te hebben veranderd (hoe wordt niet gezegd).¹⁰¹

In Maros Vasarhely in Transylvanië in 1752 laat het oordeel van een oude vroedvrouw de zorg zien waarmee het proces was gevoerd en het bewijs dat ze vloog door kleine openingen in ramen, door

de appartementen van de commissieleden en zestien getuigen meegenomen naar de Sabbat, die daar geslapen hadden als een veilige plek, en dit werd bevestigd door de getuigen.

⁹⁶ Lea, 1103-1105 naar Zingerle, *Barbara Pachlerin und Mathias Perger*, Innsbruck 1858.

⁹⁷ Murray 1962, 66 naar *La Tradition* 5 (1891) 215.

⁹⁸ Murray 1962, 66 naar Glanvil, *Sadducismus Triumphatus*, II, ed. 1726, 304.

⁹⁹ Paul Schlosser, *Bachern/Sagen. Volkserzählungen aus der alten Untersteiermark*, Wien 1956, 34 n°43: 'Der Hexenflug', meegedeeld door Johann Pungartnik uit Schleinitz (vgl. Zingerle, *Sagen*, n°717).

¹⁰⁰ Wolf 1994, 307. Lexer, 112: *kobelwagen* koets, 'kammerwagen' (*kobel*: smal, slecht huisje, kot).

¹⁰¹ Wolf 1994, 344. Vgl. springwortel. Zie

https://www.dbnl.org/tekst/tij008191201_01/tij008191201_01_0044.php.

schoorstenen op en neer, dat ze de gedaante van een gans aannam, kinderen doodde, ze verwisselde voor wisselkinderen, ziekten aanbracht.¹⁰²

Soms ook is de vliegalf verdwenen, zoals in het volgende verhaal uit de *Malleus*: Een priester verzekerde ons (de schrijvers Kramer en Sprenger), dat hij in de buurt van Landsberg een luchtvaart gezien had. Bij een studentenbijeenkomst moest er een op uit om bier te halen. Maar hij keerde om toen hij voor het huis een dichte nevel zag. Meteen riep een ander: '... en ik zal gaan, zelfs als de duivel erbij was.' En zie, nauwelijks was hij de deur uit of hij werd voor ieders ogen de lucht in gevoerd.¹⁰³

Anna Beringer uit Nordhausen bekende in 1513: Ze is eens met Walpurgis op de Brocken geweest en haar boel heeft haar op een witte geitenbok gehaald, door de lucht gevoerd en haar geboden, dat ze niets zou zeggen [tijdens de vlucht]; hij wilde haar ook rijk maken. De Duivel heeft met een in Sachsa wonende heks de voordans gehad en daarna ook met haar gedanst. Eentje zag eruit als een herder en speelde fluit, daarna heeft men gedanst.¹⁰⁴

Catherine Peyretonne, weduwe van Montou Eyraud, die in 1519 levend werd verbrand in Montpezat, bekende het deelnemen aan een sabbat, rijdend op een bezemsteel, haar gegeven door de demon Barrabam. De sabbat had plaats in de *suc de Beauzon* en in *Rocha-Alba* en werd bijgewoond door diverse locale met name genoemde personen. Hij bestond uit de bekende duivelverering, dansen en gefeest.¹⁰⁵

In 1563 bekende Barbara Wagenhans uit Haimbach, dat eens de duivel (Eisenmann) met haar op een bezemsteel naar de Lindhalde boven Esslingen was gereden, waar ze drie vrouwen uit Uhlbach, Boven- en Ondertürkheim gezien had.¹⁰⁶

In 1587 speelde een zaak op Sicilië, toentertijd onder Spaans bewind, tegen een oude vrouw, de vrouw van een visser uit Palermo, genaamd Laura de Pavia, die was gearresteerd, omdat ze er prat op ging toestemming te hebben van het Heilig Officie om zieke mensen te genezen. Tijdens haar ondervraging vertelde ze hoe zij en haar compagnie met hun 'ensign' (bedoeld is vaandeldrager) aan hun hoofd op bokken ('billy-goats') door de lucht reden naar een land genaamd Benevento, dat

¹⁰² Lea, 1269: kortom al de zaken, die aan heksen worden toegeschreven, alleen is er geen sprake van een sabbat. Naar Friedrich Müller, *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprozesses in Siebenbürgen*, Braunschweig 1854, 50-52.

¹⁰³ Wolf 1994, 135 naar *Hexenhammer*, deel 1, vragen 1 en 2. Wolf koppelt hieraan een verhaal uit 1717 echter zonder verantwoording: '... als vor sieben Jahren, da ich noch Physikus in Gingen gewesen, etliche katholische Bauernknechte von Memmingen an einem Sonntagmorgen nach Bachagel gehen wollten und wir auf dem Feld waren, (da) kam unversehens ein zottiger Bock, schoß einem jungen Kerl zwischen die Füße und fuhr mit ihm hoch durch die Luft... er riß ihn vor aller Augen hinweg ... er wurde in zwei Stunden bis nach Mönchen (?), wenigstens 14 Meilen vor der Stadt, niedergesetzt. Später ist er zu den Kapuzinern gegangen und erzählte ihnen den Handel. Sie gaben ihm zur Antwort: ... weil der Teufel die Macht durch das Verhängnis Gottes über ihn bekommen, müsse er nicht gottselig gelebt und außerdem nicht fleißig gebetet haben ... er solle künftig frommer sein, so werde ihm nichts passieren.' (Is 1717 een typefout?)

¹⁰⁴ Zaubert 1928b, 266 (naar 'Der Blocksberg' door Walther Grosse uit Wernigerode).

¹⁰⁵ Caro Baroja 1964, 114f naar J. Baissac, *Le Diable*, 339-341: Maar in de zaak voor de aanklager bevindt zich een onvertaalbare passage, die op een bepaalde manier merkwaardig is: *Ipsa delata fuit plerumque in synagoga diabolica cujusdam sectae Jovis, de nocte, ubi per diabolum se cognosci carnaliter per indebitum sexum, posteriori, per anum, peccatum sodomiticum commisit, et hoc est verum* (...en dat is waar). Wat deed de rechter, griffier of verdachte heks Jupiter in de Duivels zaken brengen?

¹⁰⁶ Wolf 1994, 334. Ook bekende ze koeien en kalveren te hebben gedood door erop te rijden en bezat ze een 'duivelskruid', waarvan ze met kindervet een 'zalf' maakte, maar niet gezegd waarvoor.

behoort aan de paus en in het koninkrijk Napels ligt. Daar was een grote vlakke, waarop een grote tribune stond met twee stoelen (= een podium met 2 tronen). Op de ene zat een rode jonge man en op de andere een prachtige vrouw; ze noemden haar de Koningin en de man was de Koning. De eerste keer, dat ze erheen ging, toen ze 8 jaar oud was, zeiden de vaandeldrager en andere vrouwen (sic!) in haar gezelschap, dat ze moest knielen en deze koning en koningin vereren en alles doen wat ze haar zeiden, want zij konden haar helpen en haar rijkdom, schoonheid en jonge mannen om de liefde mee te bedrijven geven. En ze zeiden ook dat ze God en Onze Vrouw niet mocht vereren. De vaandeldrager liet haar zweren op een boek met grote letters, dat ze de andere twee zou vereren. Dus ze legde een eed af om hen te vereren, de Koning als God en de koningin als Onze Vrouw, en beloofde hen haar lichaam en ziel... En nadat ze hen aldus had vereerd, stelden ze tafels open en aten en dronken, en daarna lagen de mannen met de vrouwen en met haar en bedreven de liefde met hen heel vaak in een korte tijd. Ze wist toen nog niet dat het duivelse begoocheling was, tot haar biechtvader haar ogen had geopend voor haar dwaling en haar verteld had dat het de Duivel was en dat ze het niet meer moest doen. Desondanks was ze er mee door gegaan tot twee maanden geleden. En ze ging met vreugde vanwege het genoeg dat ze eraan beleefde. En omdat zij (d.w.z. de koning en de koningin) haar medicijnen gaven om de zieken te genezen, zodat ze wat geld kon verdienen, want ze was altijd arm geweest.¹⁰⁷

Binsfeld vertelt over Meisenbeins Anna uit Rover nabij Trier, die in 1590 in Trier werd verbrand op getuigenis van haar 18-jarige zoon Johannes Cuno, student humanoria en poëet. Hij was op zijn negende door haar in de hekserij ingewijd: Op een avond zette ze hem op een bezem en bracht hem naar de weg, waar ze een geit aantreffen, erop klommen en gebracht werden naar Hetzenroderheidt (in later tijden berucht geworden door de Bokkenrijders), een mijl van Rover en een notoire plek voor heksenbijeenkomsten. Hier presenteerde zijn moeder hem aan de duivel en hij verwierp Christus en voegde zich bij de sekte. Binsfeld voegt toe: Zowel deze Anna als ene Maria, in 1588 nabij Trier verbrand, hadden uit ervaring ontdekt, dat als ze per ongeluk God of Jezus zeiden op de Sabbat, de hele verzameling onmiddellijk verdween en ze te voet naar huis moesten keren [wat in hun geval niet ver was].¹⁰⁸

In 1590 te Werdenfels bekende Anna Lidlin: 'Unngeverlichen 14 tag vor Jungst Abgelauffnen Weinacht sey sie auf ainem klainen Stuell (welliches sie in Pach geworffen) neben Iren gespillen unndt Irem Pueln, dem Jacob Glazen wiert Zu gärmischen, in den kheller gefahr, alda wein gethrunckhen...'¹⁰⁹

Härmen Strohmeyer uit Gandersheim bekende in 1603: Door een hem toegevoerde duivelin verleid is hij alle jaren ettelijke malen op de Brocken geweest. Zijn boelin heeft hem op een zwart paard, dat lange, grote oren had en waarop hij zijn achterste had doorgereden, erheen gevoerd. Op de Brocken hebben ze gedanst, de speelman was een kleine kerel geweest met een speelwerk, dat gebromd had

¹⁰⁷ Henningsen, in: 'The White Sabbath and other archaic Patterns of Witchcraft', *AEH* 37 (1991-92) 293-304, hier 296. Typisch is dat ze moet zweren op het boek, terwijl elders het boek dient om in te tekenen; het boek is hier dus het 'duivelsmissaal' (zie Silvain Nevillon, Orléans, 1614).

¹⁰⁸ Lea, 578f naar Binsfeld, *o.c.*, 30-33; 54-58.

¹⁰⁹ Wolf 1994, 286. Ongeveer 14 dagen voor kerstmis jongstleden is zij op een kleine stoel (die zij in de beek heeft gegooid) naast haar gezellen en haar boel, in de kelder van de waard Jacob Glazen te Garmisch gevaren, waar ze wijn hebben gedronken...

als een luit. Bij het dansen was hij eens over de Bracken (= het braakland, d.w.z. de boomstronken) gesleept, daardoor was hij heel lam geworden.¹¹⁰

Demenge Masson beschreef hoe zijn vriend Pierron zich verborg om te ontkomen aan de plicht om de Duivels kont te kussen. As so often, the Devil involved did not seem particularly quick-witted to be so easily deceived. The infernal kiss apart, he seems to have set out to give the two boys an adventure as they rode in the air with him on his black horse to the sabbat, where he found the two prettiest girls to dance with them. The food was tasteless, as usual, and Persin himself was far from pretty: 'he had two middling sized horns, and his face was completely black, except for his lips which were paler; his eyes were enormous and frightening, entirely black with no whites, while his nose was hideous, big and hooked, with three points sticking out a long way at its end. Looking lower he saw that he had hairy legs, like a horse, as were his feet, except that they were divided in the middle, saying that nothing about him was more hideous than his nose.'¹¹¹ The food, instead of being merely repellent might be entirely illusory, as for Hellenix Hottin, who reported that Persin 'had promised to give her a meal, but did no such thing, and those who had already eaten said that when they left they were dying of hunger' (la Neufville de Nancy, 1597).

In 1609 veroordeelde het Parlement van Bordeaux een jonge Protestantse jongeman uit Nerac ter dood na zijn bekentenis, dat de duivel hem had meegenomen op het dak van een huis en door de schoorsteen naar beneden, waar hij een jong kind vergiftigde, langs dezelfde weg terugkerend, en toen vervoerd wordend naar de Sabbat in het plein van het Palace Gallienne.¹¹²

Een der laatste slachtoffers van het Esslinger massaproces was Christoph Weber, die in 1665 werd gearresteerd en na foltering bekende een bijzondere *Spiritus* te hebben gehad, die hem alles wat er in de wereld voorviel zei, hem ook, omdat hij lust tot vliegen betuigd had, in 1½ uur naar Praag had gebracht, maar omdat het veel te snel was gegaan, had hij de lust tot dit reizen verloren. Daarvoor in de plaats heeft de duivel hem de cartografie geleerd en hem getoond hoe men landkaarten vervaardigt. Hij is bij verschillende heksenbijeenkomsten geweest (zegt niet hoe), waar gegeten werd, ook schildpadden, vogels e.d. Maar het was allemaal 'Blendwerk' (= begoocheling), naderhand was hij nog even hongerig geweest.¹¹³

Ook bij de bende van Zauberjackl, die in 1677-1681 het gerecht van Salzburg bezighield, wordt geen melding gemaakt van zalf. De getuigenissen zijn van de 15-jarige Veit Linder en de 20-jarige Georg Eder. De verzamelingen vinden op de Gaisberg, op de Untersberg, maar ook op plekken dichterbij de

¹¹⁰ Zaubert 1928b, 267 (voor het sleuren over de boomstompen, vgl. ML 3045, zie infra); Marthe Margarethe Kirchbergin bekende iets dergelijks nog in 1688 in Ballenstedt en voegde toe: Ze spreekt de zuivere waarheid, de lui kwamen echt op de Blocksberg en dat zijn geen fantasieën of dromen. Op de Blocksberg waren ze dan vrolijk, dansten en sprongen, hadden eten en drinken [daar]boven, vlees en bier. Zaubert vervolgt met gebruiken, die hier nog aan herinneren: bezems voor de deur zetten bij meisjes in de Meinacht; roepen om betaald zuipen; trommelen, knallen met vuurwerk, herrie, etc.

¹¹¹ Briggs 1996, 45. The Devil they met may have been harsh and terrifying, but he also offered excitement and adventure. The experience was more like attending a blackly comic horror movie than being part of the grim punitive world commonly evoked by the adults... 46: The boy was only ten when he made his confession and had originally left home at the age of seven or eight to look for work after his father was killed in a quarrying accident. The case was referred to the duke, who kept delaying a decision, then died... Finally the new duke sent him back to his mother, with orders to the local *curé* to teach him sound religion. (Vacqueville, 1606)

¹¹² Lea, 1296f naar De Lancre, *Tableau...*, 100.

¹¹³ Wolf 1994, 345.

thuisplaatsen van de gearresteerden plaats. Ze vliegen daarheen op gaffels, bezems, bokken, katten, windhonden en vurige honden. De nieuwelingen krijgen van de duivel namen als Hanenvoet, Veldmuis, Vossenstaart, Ganzenhuid; één werd zelfs *Butterzipf* gedoopt. De mannen dansen met een mooie vrouw, die echter hoorntjes op het hoofd en klauwen aan de vingers heeft. Na de dans volgt de orgie.¹¹⁴

Marx Heen verklaarde in 1683 (in de Steiermark), dat, nadat hij een pact met de duivel had gesloten (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>), deze van hem verlangde, dat hij zich bij hem op een ovenschotel zette, waarmee ze in een witte wolk door de lucht op een hoge berg zijn gevlogen. Daar hebben ze brood en wijn gekregen; hij kende enige van de aanwezigen (noemde hun namen). Daarna zijn ze op de ovenschotel door de lucht gevlogen om de hagel uit te strooien, die in Krieglach alles vernielde. Bij Freßnitz zijn ze toen op een wijd veld van de ovenschotel afgestegen. Acht dagen daarna kwam de boze geest weer in Neuberg op straat naar hem toe en heeft hem wederom op een ovenschotel door de lucht op de Schneeberg gebracht, waar meer dan 20 boeren bijeen waren.¹¹⁵

Ook zijn er gevallen van onvrijwillig bezoek aan de sabbat. Zo vertelt Gianfrancesco Pico della Mirandola in zijn *Strix, sive de Ludificatione Daemonum* (1523), in de Italiaanse vertaling van Leaandro Alberti *Libro detto Strega o delle illusioni del Demonio* (Bologna 1524) het verhaal van een priester in de Grisons, die werd geroepen bij een rijke man om hem te bedienen (d.w.z. brengen van de Communie aan een stervende). Hij ging te paard en had de Hostie in een doosje om zijn nek hangen. Onderweg vroeg een vreemdeling hem of hij iets wonderlijks wilde zien en hij was zo dom om af te stijgen en werd opgenomen en door de lucht vervoerd naar een grote vlakte op de top van een verheven berg met angstwekkende kliffen, waar een menigte aan het dansen en feesten was. Zijn gids vroeg hem of hij, net als de anderen, *la Signora* wilde vereren en haar een geschenk aanbieden. Ze was een uitermate mooie koningin, gezeten op een gouden troon, en in de mening, dat het de Maagd was, knielde hij voor haar en bood haar de Hostie aan, waarop ineens het hele spektakel verdween en hij alleen achterbleef. Tijdens het naar beneden klimmen kwam hij een herder tegen en kwam erachter dat hij wel honderd mijl van zijn huis was, dat hij bereikte na een pijnlijke pelgrimage.¹¹⁶ (Het verhaal van de hostiemagie doet het in de 20^e eeuw nog steeds. Tinneveld verzamelde in de Achterhoek het verhaal van de dominee, die Maria kon laten verschijnen door uit een boek voor te lezen. De kapelaan was zo onder de indruk, dat hij zich wou bekeren tot het Protestantisme. Hij stelde de pastoor voor mee te gaan, dan kon die het zelf meemaken. De pastoor nam een heilige hostie mee en toen de dominee voorlas uit zijn boek verscheen Maria, maar bleef voor de drempel staan. En wat de dominee ook las, hij kon haar niet in de kamer krijgen. Toen

¹¹⁴ Soldan-Heppe II, 124. Zie Briggs 1996, 352-4 voor een meer sociologische bespreking. Jacob Koller zelf, de 'Jacob de Tovenaar', die zijn naam gaf aan de hele episode, was de tienerzoon van 'typical aggressive beggars', letterlijk geboren in een carrière van zwerven, diefstal en bedrog. Niet alleen claimde hij fantastische krachten voor zichzelf, andere bedelaars borduurden hierop voort, hem veranderend in een mythische figuur in staat zich onzichtbaar te maken en hen aangedaan leed te wreken. Een bedelares zei tegen hen, die haar aalmoezen weigerden, dat wanneer de 'Jägg' kwam hij hen zou leren echt genereus te zijn, a daredevil strategy which proved fatal. Such threats were the last resort of the weak in tit-for-tat arguments; they were effective but very dangerous, given the general belief in powers of magical revenge.

¹¹⁵ Wolf 1994, 311. ID., 312 (op de berg:) Außerdem habe ihm der böse Feind gelehrt, wie er mit einem gewissen Spruch Schlösser aufblasen könne und wie er es anstellen müsse, damit ein Fuhrmann mit seinem Fuhrwerk in einer Lakke steckenbleiben müsse.

¹¹⁶ Lea, 348f naar F. Pico della Mirandola, o.c., 126-128.

wou de pastoor het proberen – ook hij lezen in een boek – en even later stond Maria in de kamer. De pastoor nam het doosje met de heilige hostie en zei: ‘Als je Maria bent, kus dan je zoon Jezus!’ Toen vloog de duivel – want die was het – door het raam naar buiten en de dominee en de kapelaan vielen om van de schrik en de stank.¹¹⁷⁾

Bernard de Como vertelt in zijn *De Striggis* (Mediolani 1566, i.e. ‘Over de heksen’) het verhaal van de 10-jarige Antonia, die bij hem gebracht was door haar ouders en die hem vertelde, dat haar tante Magdalena haar ’s nachts wakker maakte en zij met haar tante werden gebracht naar een plek niet ver daarvandaan, waar ze diverse mensen herkende, die met haar tante aan het dansen waren in een wei, waarna ze weer thuisgebracht werden – hetgeen Magdalena allemaal aan hem bekende.¹¹⁸

Nicholas Remy vertelt in zijn *Daemonolatreia (... in Lotharingia)* (Lyon 1595) over de 7-jarige Jeanne, die door haar moeder Françoise Hacquart tot heks werd gemaakt en na haar moeders verbranding in 1581 door een edelvrouw in huis was genomen. Weldra werd ze, slapend bij de dienstmeid, gegrepen door een demon en weggevoerd, maar op de kreten ‘Jezus!’ van de bedienden was hij gedwongen haar te laten hangen aan de dakbalken, hetgeen velen zagen, en voor acht dagen bleef ze bewusteloos.¹¹⁹

In 1611 in Fuenterrabia vertelde de 13-jarige Isabel García, dat ene María de Illarra, *alias* Mayora, haar ontmoet had ongeveer een jaar daarvoor, toen ze naar de bron te Laburheder ging om wat kleren te wassen. María had Isabel gezegd haar wat geld te geven als ze met haar mee zou gaan om een boodschap die middag en het meisje was akkoord gegaan. Maar María was haar echter niet ’s middags komen halen, maar ’s nachts toen ze in bed had gelegen met haar moeder. Het meisje bij de voet nemend sleurde Maria haar door het raam en toen ze haar daar had, had ze haar onder de armen gesmeerd. Toen had ze haar bij de schouders gegrepen en was met haar het huis uitgevloegen, over andere huizen en stadswallen, tot ze kwamen bij de heuvel genaamd Jaizquibel vlakbij de kapel van Santa Bárbara, waar een ‘sabbat’ werd gehouden. Isabel beschreef de bijeenkomst in de gebruikelijke wijze. De Duivel was gezeten op een gouden troon, in de gedaante van een man, maar met brandende ogen, drie hoorns en een staart. María had het meisje aan hem gepresenteerd, in het Baskisch sprekend; de Duivel had toen bij het meisje aangedrongen, ook in het Baskisch, om de Maagd Maria, Christus, de Heilige Vaders van de Kerk, haar vrienden en haar peetouders af te zweren. Een dans begeleid door fluiten, ‘rebecks’ (?) en drums was gevolgd. Veel deelnemers hadden maskers gedragen, maar Isabel had Inesa de Gaxen, die op de trommel had gespeeld, María de Echagaray en María de Garro – alle drie Frans – herkend. De Duivel had Gascons gesproken tegen degenen uit San Sebastián en Pasajes, en Baskisch tegen degenen uit Hendaye en Irún. Hij had seks gehad met vrouwen, meisjes en jonge mannen en had Isabel een appel gegeven, die ze had opgegeten. Twee uur later had María de Illarra haar op dezelfde manier terug naar huis genomen en aangezien ze iemand in plaats van het meisje in het bed geplaatst had om haar moeder te misleiden, had die niets gemerkt. Tijdens de volgende dagen had ze haar weer naar de bijeenkomst genomen. Die werd gehouden nabij de Armoury en ze had de Duivel en Inesa de Gaxen de Mis zien opdragen.¹²⁰ De maskers komen we ook tegen in het boek uit 1618 van Dr. Lope Martinez de Isasti, dat we eerder tegenkwamen (zie <http://robscholtemuseum.nl/cor-hendriks-onweerheksen/>). De jongen zei ook,

¹¹⁷ Tinneveld 1976, n^o6; vgl. 39f n^o15b.

¹¹⁸ Lea, 371 naar Bernard de Como, *o.c.*, n. 3.

¹¹⁹ Lea, 610 naar Nicholas Remy, *o.c.*, Köln 1596, II, c. 2.

¹²⁰ Caro Baroja 1964, 191f.

dat de mannen en vrouwen maskers droegen op de 'sabbat', maar dat de heksen gekleed gingen als Zigeuners, met mantels onder hun armen; en dansten op het geluid van een toonloze tamboerijn.¹²¹

Rond 1613 in Erfurt laat een heks een krijgsknecht uit Königsburg *oftmals* door een bok naar haar dochter halen en na enige uren in het bed terugbrengen.¹²² Een heks uit Waldsee werd door haar boel op een grauwe schimmel afgehaald en voer met hem op de Petersberg; daar was *Gesottenes und Gebradenes... aber weder Brod noch Salz aufgetragen ... auch nicht getanzt worden sei*. En Anna Persauer verklaarde naar de heksenbijeenkomst te hebben moeten lopen omdat ze geen (vlieg-)zalf had.¹²³

In 1683 verklaarde de ±27-jarige Marx Heen, in de volksmond *Kohlbauer* genaamd, voor het landgerecht Oberkapfenberg (Steiermark) dat, toen hij als 16-jarige knecht sliep in de ossenstal van zijn zuster, hem op een avond, ten tijde van het 'Betlauten' (= avondklok), de *besse Geist* hem verschenen was in de gedaante van een zwarte man, *dessen Klaidt auch schwarz gewest mit einem kleinen schwarzen Kopf, auch kurze schwarze Hendt gehabt*, die hem zei: *er könne nimmer selig werden und gehöre schon ihm weil ihn seine Mutter Gertraud mit einem Pfaffen gezeugt habe*. [Hij stond bekend als *Pfaffenbankert*.] Toen de boze geest hem wilde ontvoeren, was Marx geschrokken en was begonnen te bidden, waarop de duivel was verdwenen. Drie weken later was hij weer verschenen en door bidden verdwenen. In 1680 op een 'Frauentag' (Mariafeest?) was hem op kerktijd, toen hij in Mürzzuschlag bij Bader (naam van een kroegbaas?) gedronken had, de boze geest meermaals in de gedaante van een zwarte man met korte rauwe handen en dikke korte voeten verschenen. Hij heeft hem met zich meegevoerd in de rots Ganzstein. Daarin waren louter kaarslichten [de grot met levenslichten uit ATU 332] en een grote ketel met geld; bovendien stonden in het midden tegenover elkaar twee grote geitenbokken, die elkaar zo sterk stootten, dat het galmde. Er waren ook vele lieden in de Ganzstein, maar hij herkende niemand. Tegen een andere duivel zei Marx' boze geest, dat hij hem wilde laten inschrijven. Toen wilde hij van hem, dat hij zijn ziel zou verschrijven, daarvoor wilde hij hem voldoende geld geven. Toen heeft de duivel hem in zijn neus geknepen, waarop drie druppels bloed eruit vielen, waarmee de aan de tafel zittende duivel op een grote brief zijn naam schreef en aan hem voorlegde. Hij moest de brief met drie strepen ondertekenen, waarna de boze geest hem 'sechs Gulden in Fünfzehnern' gaf. Maar toen hij uit het rotshol kwam was het geld uit zijn handen verdwenen. Afgelopen jaar (1682) was met Pinksteren de duivel om 10 uur in de voormiddag boven Landenwang op straat naar hem toegekomen en had gezegd, dat als hij wilde hij hem toveren wilde leren. Hij moest daarvoor de heilige Drievuldigheid verloochenen, wat hij driemaal knielend gedaan heeft. Ook heeft hij Onze Lieve Vrouw en alle heiligen afgezworen en beloofd alleen nog de boze vijand te aanbidden.¹²⁴

Op de grens van waken en slapen bevindt zich het volgende geval, dat in de laatste jaren van de 17^e eeuw speelde. De kleermaker Michael Neuherz uit Habegg zei tijdens zijn verhoor: '*... er sey im Hauß unsinnig undt nârisch worden ... als er wieder erwachte, befand er sich einen Büchschuß vom Hauß entfernt bei einer Tafel von 30 Personen sitzend. Es gab Hühner und anderes Fleisch,*

¹²¹ Caro Baroja 1964, 196f. De scheldwoorden *pecheligue* en *pichilingue* (speak English?) schijnen vaak te zijn gebruikt in de 17^e eeuw voor buitenlanders, vooral voor Engelse en Hollandse protestanten.

¹²² Soldan-Heppe II, 106. Vergelijk de geschiedenis van Albertus Magnus; ATU 562: Grimm, 'Het blauwe Licht'; Andersen, 'De Tondeldoos'.

¹²³ Wolf 1994, 361 in Zwaben, zonder datumspecificering.

¹²⁴ Wolf 1994, 311.

*Gebratenes und Gesottenes. Als er aber von Gott und der hl. Dreifaltigkeit sprach, wären sie alle wie Störche in die Höhe auf- und davongeflogen.*¹²⁵

¹²⁵ Wolf 1994, 308. De beschuldiging was gericht tegen ene Margarethe Holzmann. Tijdens zijn verhoor verklaarde Neuherz: '*... daß er öfters erzählen hörte, die Hexen hätten bei ihren Gesellschaften allerlei Speisen, Zinnschüsseln und Zinnteller gehabt und dabei aus silbernen Bechern getrunken.*' Wolf merkt op: 'Der Traum vom festlichen Essen hat ihn offensichtlich inmitten der Zeit der Armut und des Hungers übermannt.'